

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

**AŞIRI Şİİ FIRKALARDA TANRI'NIN CİSİMLENDİRİLMESİ
İNANCININ GELİŞİM SÜRECİ**

MERVE ÜNVER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:

DR. ÖĞR. ÜYESİ AYTEKİN ŞENZEYBEK

KONYA-2022

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Merve Ünver		
	Numarası	18810601080		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslami Bilimler Anabilim Dalı/ İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
Tezin Adı	Aşırı Şii Fırkalarda Tanrı'nın Cisimlendirilmesi İnancının Gelişim Süreci			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Merve ÜNVER

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Merve Ünver		
	Numarası	18810601080		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslami Bilimler Anabilim Dalı/ İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Aytekin ŞENZEYBEK		
Tezin Adı	Aşırı Şii Fırkalarda Tanrı'nın Cisimlendirilmesi İnancının Gelişim Süreci			

İnsanlık tarihine baktığımızda her dinin inanç sisteminde yaratıcının belli özelliklerde açıklandığını görmekteyiz. Çünkü insanın yaratıcıyı çeşitli tasavvurlarda açıklama isteği insanın zihninde bulunan boşluk veya belirsizliği kabul edememe durumundan kaynaklanmaktadır. İnsan soyut düşüncede bile olsa boşluğu veya belirsizliği kabul etmek istemez. O boşluğu netliğe kavuşturan düşüncelerin arayışı içinde olur. Gulat fırkalarında bu düşünceleri netliğe kavuşturur. Her din yaratıcına ait vasıflandırdığı özellikleri farklı kavramlarla ifade etmektedir. Kavramlar farklı olarak isimlendirilse de öz itibarıyla yaratıcıyı daha iyi anlamak için cisim üzerinden açıklanmıştır. Aşırı Şii fırkaların Tanrı'yı cisimlendirmek için kullandıkları kavramlar gerek kendi kaynaklarında gerek de makalât kaynaklarda bulunmaktadır. Yaratıcıyla kurulan bağı ifade eden Tanrı'nın cisimlendirilmesi inancı gulât fırkaların inanç sistemlerinin temelini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şia, Gulât Fırkalar, Hulûl, Tenâsüh,

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Merve Ünver		
	Student Number	18810601080		
	Department	Basic Islamic Sciences/History of Islamic Sects		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	☒	
		Doctoral Degree (Ph.D.)	☐	
	Supervisor	Dr. Öğr. Üyesi Aytekin ŞENZEYBEK		
Title of the Thesis/Dissertation	The Development Process of Belief in the Incarnation of God in Extreme Shiite Sects			

When we look at the history of humanity, we see that the creator is explained in certain features in the belief systems of every religion. Because the desire of man to explain the creator in various conceptions arises from the state of not being able to accept the emptiness or uncertainty in the human mind. One does not want to accept emptiness or uncertainty, even in abstract thought. It seeks out thoughts that clarify the void. Ghulat clarifies these thoughts in sects. Each religion expresses the characteristics of its creator with different concepts. Although the concepts are named differently, they are explained over the body in order to better understand the creator. The concepts used by the extreme Shiite sects to embody God are found both in their own sources and in the articles. The belief in the embodiment of God, which expresses the bond established with the Creator, forms the basis of the belief systems of the gulat sects.

Key Words: Shia, Ghulat Sects, Incarnation, Transmigration

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	iii
ÖNSÖZ	iv
GİRİŞ	1
1.Araştırmanın Konusu ve Önemi	1
2.Araştırmanın Amacı	2
3.Araştırmanın Yöntemi	3
4.Araştırmada Kullanılan Kaynaklar	4
BİRİNCİ BÖLÜM	6
GULÂT FIRKALARIN TEŞEKKÜLÜ	6
1. Gulât Kavramı	6
2. Gulât Firkalar	7
2.1. Sebeiyye	8
2.2. Beyaniyye	10
2.3. Hârisiyye/ Harbiyye	12
2.4. Cenâhiyye	13
2.5. Muğiriyye	14
2.6. Hattabiyye	16
2.7. Mansûriyye	18
2.8. Ravendiyye / Rizâmiyye	19
2.9. Muhammise	20
2.10. Şuray`iyye/ Nümevriyye	21
2.11. Azâfira	22
2.12. Ğurâbiyye	22
2.13. Hulmâniyye	23
2.14. Nusayrîlik	24
2.15. Dürzilik	27
İKİNCİ BÖLÜM	32
TANRI'NIN CİSİMLENDİRİLMESİ İNANCINI İFADE EDEN KAVRAMLAR	32
1. Şii Firkalarda Tanrı'nın Cisimlendirilmesi İnancını İfade Eden Kavramlar	32
1.1. Tecelfî ve Zuhur Kavramı	32

1.1.1. Gulât Fırkalarında Tecelli	34
1.1.2. Diğer Dinlerde Tecelli	36
1.2. Hulûl Kavramı.....	37
1.2.1. Nusayrilikte Hulûl Anlayışı	42
1.2.2. Hristiyanlıkta Hulûl Anlayışı	42
1.2.3. Tasavvufta Hulûl Anlayışı	43
1.2.4. Gulât Fırkalarının Hulûl Anlayışı.....	44
1.3. Tecsim ve Teşbih Kavramı	45
1.3.1. Gulât Fırkalarında Teşbih.....	47
1.4. Tenasüh Kavramı	48
1.4.1.Mısır, Yunan ve Roma Geleneğinde Tenasüh	51
1.4.2. Hint Dinlerinde Tenasüh.....	53
1.4.3. Yahudi Kabala Geleneğinde Tenasüh.....	54
1.4.4. Gulât Fırkalarında Tenasüh	56
1.4.5. Tenasüh Kavramının Ayetlerle Delillendirilmesi	57
2. Şii Fırkalar Dışında Tanrı'nın Cisimlendirilmesi İnancını İfade Eden Kavramlar	60
2.1.Panteizm- Panenteizm Kavramı	60
2.2.Vahdet-i Vücut Kavramı.....	61
2.2.1.Vahdet-i Vücut ve Hallaciyye Fırkası	62
3. Gulât Fırkalarında Tanrı'nın Cisimlendirilmesini İfade Eden Kavramların Anlam Farklılıkları ve Benzerlikleri	65
SONUÇ	67
KAYNAKÇA	69

KISALTMALAR

İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
AÜİF.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
D.E.Ü:	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Çev.	: Çeviren
d.	: Doğumu
DİB:	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	: Editör
DİA:	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
İA.	: İslam Ansiklopedisi
Vd.	: Ve Diğerleri
Nşr.	: Neşreden
Ö.	: Ölümü
s.	: Sayı
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Yay.	: Yayınları
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	: Milattan Önce

ÖNSÖZ

Gulât için kullanılan gulûv kelimesi, dinde sınırları aşmak, orta yol hizasından ayrılmak, ölçüyü geçmek anlamlarında aşırılık olarak kullanılmaktadır. Gulat fırkaların genellikle Şii mezhepler içerisinde ortaya çıktığı bilinmektedir. Genel olarak şii mezhepler içinde gulât sayılabilmek için Allah'ın ilahi gücünün bir insan bedeninde bulunduğunu kabul etmek gerekir. Aynı zamanda bedende ilahi ruhun varlığını da hissetmesi gerekmektedir.

İslam'ın tevhid inancıyla tamamen zıt bir düşünce olan yaratıcının cisimlendirilmesi inancı, aşırı şii fırkalar tarafından kabul edilmektedir. Kabul ettikleri bu inanç temelinde, yaratıcıyı daha iyi anlama ve Onu somut bir şekilde tasavvur etme isteğinden kaynaklanmaktadır. Çünkü Allah'ın uluhiyetinin bedenleşmesi, insandaki anlama ve bilme ihtiyacını karşılamaktadır.

Gulat fırkalarda Tanrı'nın cisimlendirilmesi aşırı fikirler ortaya konarak açıklanmıştır. Aşırı Şii fırkalar içerisinde Sebeiyye, Beyaniyye, Cenahiyye, Muğiriyye, Hattabiyye, Mansuriyye, Azafira, Hulmaniyye, Dürzilik ve Nusayrilik gibi fırkalar bulunmaktadır. Bu aşırı fikirlere sahip fırkaların pek çoğu günümüze kadar varlığını devam ettirememişlerdir. Ancak günümüzde itikâdi anlamda aşırı görüşlere sahip fırkalar olarak, Nusayrilik ve Dürzilik varlığını devam ettiren fırkalardır.

Tezimizde, Aşırı Şii fırkaların Tanrı'yı cisimlendirme inancını ifade ederken kullandıkları kavramlar ile bu kavramlar arasındaki benzerlik ve farklılıklar ele alınmıştır. Kaynaklarda yer alan gulat fırkalar hakkında bilgilere yer verilmiştir. Bu fırkalar hakkında Klasik Mezhepler Tarihi kaynaklarında yer alan bilgilere göre kullanılan kavramların anlam karışıklığı araştırmamızda ele alınmıştır.

Araştırmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmamızın konusu, amacı, yöntemi ve kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde ise; gulat fırkaların teşekkülü başlığında gulat kavramı ve on beş gulat fırka hakkında genel bilgilere yer verilmiştir. İkinci bölümde ise; Aşırı Şii fırkalarda Tanrı'nın cisimlendirilmesi inancını ifade eden kavramlar başlığında; tecelli ve zuhur kavramı, hulûl kavramı, teşbih ve tescim kavramları ve tenâsüh kavramı ele alınmıştır. Kavramların ifade ettikleri anlamlar ve fırkalardaki yeri açıklanmıştır. Aynı zamanda bu kavramlarla benzerlik gösteren ve Aşırı Şii Fırkalar dışında kalan inanç grupları tarafından da benimsenen Panteizm-Panenteizm ve Vahdet-i Vücut kavramlarına yer verilmiştir. Bu kavramların diğer kavramlarla arasındaki benzerlik ve farklılıklar ele alınmıştır.

Akademik anlamda araştırma yapmam konusunda beni her zaman destekleyen ayrıca bu çalışmamda gerek konu seçmem gerekse kaynaklar konusunda bana her türlü maddi ve manevi olarak yardımcı olan çok değer verdiğim ve saygı duyduğum danışman hocam Dr. Öğr Üyesi Aytekin Şenzeybek'e teşekkürü bir borç bilirim. Bu süreçte zor zamanlarda bana güç veren, çalışmam için beni destekleyen canım aileme ve varlığıyla her zaman yanımda hissettiğim canım eşime şükranlarımı sunarım.

Merve ÜNVER

Konya-2022

GİRİŞ

1.Araştırmanın Konusu ve Önemi

Gulat kavramı, Arapça bir kelime olan gâli kelimesinin çoğuludur. İslam mezhepleri firkalarında, görüşleri itibariyle aşırıya kaçan gruplar için kullanılmaktadır. Gulât kavramının eş anlamlısı olan gulûv kelimesi sözlükte, dinde sınırları aşmak, orta yol hizasından ayrılmak, ölçüyü geçmek anlamlarında kullanılmaktadır. Klasik kaynaklarda; her zaman ve mekânda ölçüyü, haddi aşmak olarak yer almaktadır. Bir şeyin artarak kaynaması, ölçüyü aşmasıdır. Gulat firkaların, kaynaklarda Şia mezhebi içerisinde olduğu bilinmektedir. Bazı görüşlere göre bir Şii grubun Gulat içerisinde olabilmesi için iki temel hususu kabul etmesi gerekmektedir. Biri, Allah'ın ilahi gücünün bir insan bedeninde bulunduğu benimsemesidir. Diğeri de Allah'ın nurdan zuhur ettiği ve bunun farklı bedenlere intikâl ederek varlığını devam ettirdiğini benimsemesidir.

Gulât (Galiyye) kavramının tanımı en genel ifadesiyle; imamları yaratılmışların seviyesinden üstün bir konuma getirerek, onlarda ilahi özellikler bulunduğunu iddia eden zümrelere denilmektedir.¹ Bu firkalar, bazı durumlarda imamları ilaha, bazı durumlarda ise ilahı imamlara benzetmişlerdir. Bu firkaların aşırı görüşleri hulûl, tenasüh düşüncelerinden, Hristiyan ve Yahudi mezheplerinden kaynaklanmaktadır. Yahudilerin ve Hristiyanların yaratıcısıyla ilgili inanışları Şia'ya tesir etmiş ve imamlara ilahlık özelliği tanımlamışlardır.²

Çalışmamızda temel kaynaklarda yer alan gulât firkalar incelenmiştir. Bu firkalarda yer alan kavramlar üzerinde durulmuştur. Bağdadî, İslam içerisinde olmadığı halde görünüşte İslam içerisinde olan firkaların sayısını yirmi bir olarak sıralamaktadır: bunlar; Sebeiyye, Beyaniyye, Harbiyye, Muğiriyye, Mansûriyye, Cenâhiyye, Hattâbiyye, Gurabiyye, Mufavvıdiyye, Hulûliyye, Ashabu't-Tenâsüh, Hâbitiyye, Himâriyye, Mukannaiyye, Rizamiyye, Yezîdiyye, Meymuniyye, Bâtmiyye, Hallâciyye, Azâfiriyye ve Ashâbu-İbaha olarak ifade edilmektedir.³ Aşırı Şii firkaların tasnifinde, kaynaklar farklı gruplamalar yapmaktadır. Ancak çalışmamızda temel kaynaklarda yer alan ve ortak olarak Aşırı Şii Fırka olarak sınıflandırılan firkalar ele alınmıştır. Gulât firkalarda ilk olarak Sebeiyye ele alınmıştır.

¹ Ebu'l Feth Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera yayıncılık, 2011), 159.

² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, 159.

³ Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara: Türk Diyanet Vakfı yayınları, 1991), 176.

Abdullah b. Sebe'nin varlığı veya yokluğu her ne kadar tartışma konusu olsa da hulûliyye sınıflandırılmasında yer almasından dolayı çalışmamızda ele aldık. Ayrıca fırkalara ve incelenen kavramlara kronolojik sıra takip edilerek yer verilmiştir.

Tanrı'nın bir bedende cisimleşmesi inancının yerine kullanılan kavramlar incelendiğinde karşımıza birden fazla kavram çıkmaktadır. Bu kavramlar içerisinde tecelli, zuhur, hulûl, teşbih, teccim ve tenasüh kavramları yer almaktadır. İlk olarak tecelli ve zuhur kavramları ele alınmıştır. Bu kavramlar genellikle İslam Mezhepleri kaynaklarında birbirini yerine kullanılmıştır. Daha sonra hulûl kavramı ve teşbih, teccim kavramı ele alınmıştır. Teşbih kavramı kaynaklarda, insanı ilahlaştırmak ve ilahı cisimleştirmek şeklinde iki farklı versiyonda kullanılmıştır.

Gulât fırkalar dışında farklı din ve alanlarda yer alan yaratıcının bir beden de bulunması inancını ifade eden kavramları da inançlarda ifade edildiği anlam şekliyle araştırmamız da ele aldık. Çünkü; Gulat fırkaların bu aşırı görüşlerinin oluşmasında, onların din ve inanışları etkili olmaktadır. Bu çerçevede mezhepler tarihi kaynaklarının dışında felsefe de ve tasavvufta karşımıza çıkan ve benzerlik gösteren kavramlara da çalışmamızda yer verilmiştir. Bunlar; felsefede bulunan panteizm-panenteizm kavramları ve tasavvufta bulunan Vahdet-vücûd anlayışıdır. Gulat fırkaların aşırı fikirlerini etkileyen bu iki konuda kullanılan kavramların tanımı ve kavramların kullanılma yerleri de ele alınmıştır.

2.Araştırmanın Amacı

Çalışmamızın amacı öncelikle; Aşırı Şii fırkaların, görüşlerini ifade ederken kullandıkları kavramların anlamlarına ulaşabilmektir. Bu kavramların zaman içerisinde kullanıldığı anlamda herhangi bir farklılık olup olmadığını değerlendirmektir. Çünkü Gulât-ı Şia, kabul ettikleri aşırı görüşlerinden dolayı ön plana çıkmıştır. Klasik İslam Mezhepleri kaynaklarında yer alan bu aşırı görüşler ifade edilirken kullanılan kavramlar, kaynaklarda farklı farklı anlamlarla da kullanılmıştır. Aşırı görüşleri ifade ederken net ve değişmeyen kavramlar kullanılmaması, bu anlamsızlığa neden olmaktadır.

Çalışmamızda Şii fırkalar içerisinde çıktığı iddia edilen, Gulât fırkaların kaynaklarında ortak olarak kullanılan fırka isimlerine yer verilmiştir. Bununla birlikte eski zamanlardan itibaren mezhepler tarihi içerisinde yaratıcı olarak kabul edilen varlığın tanımlaması, özellikleri ve bulunduğu konumla ilgili farklı görüşler ortaya atılmıştır. Araştırmamız da Gulat fırkaların Tanrı'nın Hz. Ali'ye veya bir imama tecelli etmesine olan

inançları ele alınmış ve yaratıcının bir cisimde bulunması inancının hangi ihtiyaçtan kaynaklandığı ve bu inancın neden farklı kavramlarla ifade edildiğinin üzerinde durulmuştur.

Tanrı'nın bir cisimde bulunması inancı, Gulât fırkaların temel inancını oluşturmaktadır. Ancak, yaratıcının başka bir bedende bulunması, İslam'ın tevhid ilkesiyle bağdaşmamaktadır. Bundan dolayı kaynaklarda Tanrı'nın bir beden de bulunması inancını ifade eden kavramlara yer verilmiş ama onun net açıklaması ve ne niyetle kullanıldığı ortaya konulmamıştır. Bu çalışmamızda Tanrı'nın bir bedende bulunmasını ifade eden; tecelli, zuhur, hulûl, tecsim, teşbih ve tenasüh kavramları ele alınmış ve bu kavramlar üzerinde durularak anlam karışıklığı giderilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu kavramlar ele alınırken kronolojik sıra gözetilmiştir.

3.Araştırmanın Yöntemi

Araştırmamızda konu, İslam Mezhepleri Tarihinin metotları olan zaman-mekân irtibatı ve fikir hadise bağlamında incelenmiştir. Hüküm verici ifadelerden kaçınılmış ve bu yönüyle betimleyici/tasviri metoda bağlı kalınmıştır. Bunun yanında sosyal bilimler araştırmalarında kullanılan bilimsel araştırma metotları da kullanılmıştır.

Araştırmamız, İslam Mezhepler Tarihi konusu olan Gulat fırkaların Tanrı'nın bir cisimde olduğu inancını ele aldığı için bilimsel bir üslup kullanılmıştır. Çünkü problem çözmenin, bilim üretmenin araştırmanın, incelemenin genel kabul edilen süreçlerle birlikte elde edilmesinin en güvenilir yolu bilimsel bir üslup kullanmak olduğu kabul edilmektedir.⁴

Tezimizde “Aşırı Şii Fırkalarda Tanrı'nın Cisimlendirilmesi İnancının Gelişim Süreci” isimli başlığı vererek Gulat fırkaların inancında Tanrı'nın, bir cisimde tecelli etmesinde kullanılan kavramlar üzerinde durulmuştur. Tanrı'nın bir varlığa tecellisini kabul eden Gulat fırkalar ele alınmıştır. Tanrı'nın Cisimlendirilmesi inancını ifade eden kavramlar ve kavramların farklılığı ortaya konmaya çalışılırken, İslam Mezhepleri Tarihi bilim dalının yöntemine uygun olarak ele alınmıştır.

Aşırı Şii Fırkalarda, Tanrı'yı cisimlendirmede kullanılan Tecellî, Zuhur, Hulûl Tecsim, Teşbih ve Tenasüh kavramlarını benimseyen fırkalar ve bu kavramların ifade ettiği anlamlar ele alınmıştır. İslam Mezhepleri Tarihi temel kaynaklarından hareket edilerek kavramların anlam farklılığından kaynaklanan karışıklığa bir nebze de olsa açıklık getirmek

⁴ Hasan vd Onat (ed.), *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 24.

için ele alınmıştır. Kavramlar ve fırkalarla ilgili temel açıklamalar ana kaynaklarda yer aldığı haliyle objektif olarak değerlendirilmiştir.

4.Araştırmada Kullanılan Kaynaklar

İslam Mezhepler Tarihinde Şii mezheplerle ilgili yazılan eserleri ele alan yazarlar genellikle Şia karşıtı olmalarından dolayı verilen bilgiler, Şia mensuplarının amaç ve niyetlerini tam olarak yansıtmamaktadır. Bu bilgi doğrultusunda ulaşabildiğimiz ana kaynaklardan çalışmamızı oluşturmaya gayret gösterdik.

Çalışmamızda öncelikle temel kaynaklar arasında yer alan Mâkâlât türü kaynaklara yer verilmiştir. Bu kaynaklardan başlıca Ebû'l-Hasen el-Eş'arî (ö.324/ö.956)'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve'htilafu'l-Musallîn* (İlk Dönem İslam Mezhepleri) isimli eseri, İmam Ebu Mansûr el-Bağdadî (429/1037)'nin *el-Fark Beyne'l-Fırâk* isimli eseri, Şehristânî (548/1153)'nin *el-Milel ve'n-Nihal* isimli eseri, Kummî ve Nevbahtî'nin *Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırâk/ Fıraku'ş Şia* (Şii Fırkalar) isimli eserinde yer alan bilgilerden istifade edilmiştir. Bu eserler İslam düşüncesi içerisinde siyasi ve inanç konularındaki düşünceleriyle zuhur etmiş fırkaları ve bu fırkaların ortaya koydukları fikirleri ele alan kaynaklardır.

Yine kavramların ifade ettiği lügat anlamlara ulaşabilmek için Muhammed Cevâd Meşkûr'a ait olan *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, ayrıca Mustafa Öz'e ait olan *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*'ne, Seyyid eş-Şerif Cürçânî'ye ait olan *et-Tarifât* (Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü) isimli eserler başta olmak üzere çalışmamızda faydalanılan kaynaklar arasında yer almaktadır. Kavramların hem ıstılah hem de lügat anlamları, kavramları daha iyi anlayabilmek için önemli bir konumda bulunmaktadır.

Dürzilerin tecelli ve zuhur kavramlarıyla ilgili ortaya koydukları inançlar ve temel görüşler için ana kaynaklarından olan, *Resâilü'l Hikme* isimli esere başvurulmuştur. Nusayriler'in yaratıcıya olan inançları ve onunla ilgili görüşlerine yer vermek için Ahmet Turan'a ait olan "*Kitâbü'l-Mecmu'u'nun Tercümesi*" isimli makalesine yer verilmiştir. Ayrıca mezheplerle ilgili genel bilgilerin bulunduğu, Abdurrahman Bedevî'nin *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn* eserine de yer verilmiştir.

Hulûl ve Tenasüh kavramlarının ayrıntılı olarak yer aldığı Arapça kaynaklardan ise; Abdullah Sellûm es-Sâmerrâî'nin, *el-Ğülüv ve'l-fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadârati'l İslâmiyye* isimli eseri, Heinz Halm *el-Ğunûsiyye fi'l-İslâm*, çev. Raid el-Bâş, isimli eseri, Hâtîb'nin, *el-Harekâtü'l-Bâtıniyye fi'l-Âlemi'l-İslâmi* isimli eseri, Fethi Muhammed Zağbi'nin *Gulâtü'ş-Şia*

ve *Teessürühüm bil Edyâni'l-Muğâyiratilil İslâm* 'ı isimli eseri ayrıca Muhammed b. Abdilaziz b. Ahmed'in *Akidetü'l Hulûl ve't Tenâsüh Arzan ve Negzan* isimli eseri çalışmamızda istifade ettiğimiz kaynaklar arasında yer almaktadır.

Yine bu kaynakların yanı sıra Gulat fırkalar ile ilgili güncel olarak ele alınan kitaplar, doktora ve yüksek lisans tezleri, makaleler, sözlükler incelenmiştir. Bunlar arasında Hatice Arslan'ın "*Nusayrî Geleneğinde İnkarnasyon Öğretisi*" isimli doktora tezi, Mehmet Bulgen'in *İslâm Dini Açısından Tenâsüh ve Reenkarnasyon* isimli makalesi, Hasan Kurt'un "*Şia'da Hulûl Anlayışının Etkileri*" isimli makalesi ve Mustafa Öz'ün *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü* gibi çalışmalar incelenmiştir. Ayrıca İslâm ansiklopedisi, felsefî eserler ve tasavvufî çalışmalara da kavramların kullanım yerlerine ulaşabilmek için istifade edilmiştir. Bu çalışmalar arasında; Hasan Tanrıverdi'nin *Vahdet-i Vücûd-Panteizm Karşılaştırması* isimli makalesi, Süleyman Uludağ'ın *Hallâc-ı Mansûr* isimli makalesi, Abdürrezzak Kâşânî'nin *Tasavvuf Sözlüğü* isimli eser yer almaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GULÂT FIRKALARIN TEŞEKKÜLÜ

1. Gulât Kavramı

Gulat kavramı “Gâli” veya “Gâliye’nin” çoğuludur.⁵ Sınırı aşanlar anlamına gelen aslı Arapça olan bir kavramdır. Gulat kelimesinin yerine bazen “ehlü’l-Gulüv” veya “eshabu’l Gulüv” ifadeleri de kullanılmıştır.⁶ Bu kelimeden türeyen ve haddi sınırı aşmak anlamında olan Gulüv, (غلي يعلو) fiilinin mastarı olup sözlükte aşırı gitmek, itidalden ayrılmak, yer ve mevkide ileri gitmek gibi çeşitli anlamları da ifade etmektedir.⁷ Kur’an da kullanılan gulüv kavramı da benzer anlamda kullanılmıştır. Örneğin Maide suresinde “De ki: Ey kitap ehli! Dininizde haksız yere aşırılığa dalmayın. Bundan önce sapıtmış, birçoklarını da saptırmış ve doğru yoldan sapmış bir toplumun arzularının peşinden gitmeyin.”⁸ Ayetinde gulüv kavramı aşırıya gitmek anlamında kullanılmıştır.

(غلو) kavramı terim olarak ise; Kur’an ve sünnete dayalı yaygın İslam anlayışının sınırlarını aşan inanç ve anlayışlarını anlatmak için kullanılan bir kavramdır.⁹ Bununla birlikte gulüv, İslam tarihi boyunca Müslümanlar arasında gulüv olarak değerlendirilen inanç ve davranışlar, itikadi ve ameli olmak üzere iki şekilde ele alınabilir. İtikadi alana, Ehl-i Beyt imamlarının masum olduğunu ve onların söz ve davranışlarının dini bir kaynak olarak kabul edilmesinin dini bir vecibe olduğu vb. örnek olarak gösterilebilir. Ameli alana ise; dinin emrettiği veya yasakladığı hususlara ekleme veya çıkarma yapılması örnek gösterilebilir.¹⁰

Galiyye veya Gulat, yaratılmışları kendi sınırlarından çıkararak onlarda ilahi gücün olduğunu benimseyen zümreleri tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Gulât kavramı, genel ifadesiyle itidalden ayrılmak kavramıyla gerek İslami grupların bir kısmında gerekse de Şia içerisinde İslam düşüncesine uymayan aşırı görüşler ortaya atan gruplara verilen isimdir.¹¹ Gâliyye, ifrat ve tefridi yani gulüv ve taksiri kabul etmektedir. Bununla birlikte teşbih, beda, tenasüh, hulul ve recat konularında ortak düşünceye sahiptirler.¹² Gulüv kavramı ise; Müslüman olduklarını savunan ancak İslam’ın temel inanç esaslarından birini veya daha

⁵ Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, (Ankara, AÜİF Yayınları No: 159,1983), 4.

⁶ Mustafa Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 160.

⁷ Mustafa Öz, “Gâliyye”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996).

⁸ Kasım Yayla, *Kur’ân-ı Kerîm ve Yüce Meâlî* (İstanbul: Merve Yayınları, 2002), 77.

⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “Gulüv” (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14./192.

¹⁰ Yavuz, “Gulüv”, 14./193.

¹¹ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 72.

¹² Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, 176.

fazlasını reddeden veya reddetmeye yönelten yorumları kabul eden kişiler veya grupları ifade etmektedir.¹³

2. Gulât Fırkalar

Gulât kavramının tarihsel gelişimi incelediğinde asırlar boyunca kavram, anlam itibariyle gelişim göstermiştir. Hicri birinci asırda daha dar bir konumda kullanılırken hicri ikinci asırda; imamî yazarlardan tarafından kendi alanında geliştirilmiştir. Hicri üçüncü asırda ise; Şii olmayan yazarlar tarafından kavramın farklı bakış açıları ele alınarak, kavram üç asır boyunca anlam bakımından daha anlaşılır hâle getirilmiştir.¹⁴ İmamî yazarların Gulât-ı Şia sınıflandırması ele alındığında üç grupta toplanmaktadır: Bunlar:

1-Sâidiye, Hamziye, Beyaniye, Harbiye ve Cenahiye gibi fırkalar

2- Hidaşiye, Ebû Müslimiye ve Ravendiye gibi fırkalar

3-Muğîriye, Ma'meriye, Bezîğiye ve Nümeysiye fırkaları ifade edilmektedir.¹⁵

Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî(ö. 548/1153), Şia'yı Keysaniyye, Zeydiyye, İmamiyye, Gâliye-Gulat ve İsmailiyye olmak üzere 5 grupta incelemektedir.¹⁶ Bağdadî'nin, gulât fırka sınıflandırması; Sebeiyye, Beyaniyye, Harbiyye, Muğiriyye, Mansûriyye, Cenâhiyye, Hattâbiyye, Gurabiyye, Mufavvıdiyye, Hulûliyye, Ashabu't-Tenâsüh, Hâbitiyye, Himâriyye, Mukannaiyye, Rizamiyye, Yezîdiyye, Meymuniyye, Bâtmiyye, Hallâciyye, Azâfiriyye ve Ashâbu-İbaha olarak ifade edilmektedir.¹⁷ Ebu'l Hasen el-Eş'arî'nin ise, Şia içerisinde galiye; Beyaniyye, Cenahiyye, Harbiyye, Muğiriyye, Mansuriyye, Hattabiyye, Muammeriyye, Beziğiyye, Umeyriyye, Mufaddaliyye, Şurayyye ve Nümeysiye, Sebeiyye, Mufavvıza, Hz. Ali'nin Allah olduğunu iddia edenler olarak sıralanmaktadır.¹⁸ Bu sınıflandırmalar doğrultusunda çalışmamızda ise Gulat fırkalar on beş grupta açıklanmaktadır.

¹³ Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler* (İstanbul: Rağbet yayınları, 2015), 186.

¹⁴ Ali Avcu, *İslam'ın İlk Marjinaleri Gulat-ı Şia* (Ankara: Fecr yayın, 2020), 28.

¹⁵ Avcu, *İslam'ın İlk Marjinaleri Gulat-ı Şia*, 35.

¹⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, 177.

¹⁷ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 176.

¹⁸ Ebû'l-Hasan İbn Ebî Bişr Ali b. İsmail b. İshak Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın (İstanbul: Kabcacı yayınevi, 2005), 5.

2.1. Sebeiyye

Hicri I. asrın ikinci yarısından itibaren Sebei kavramı, hem Hz. Osman hem de Hz. Ali, Muhammed el-Hanefiyye ve oğlu Ebu Haşim hakkında aşırı fikirler kabul eden kişi veya gruplar için kullanılmaktadır.¹⁹ Bununla birlikte bu kavram Rafizi kavramından önce ilk Şii fikirleri benimseyenler için kullanılmıştır. Ancak bazı mezhepler tarihi kaynaklarında bu kavram, Hz. Ali hakkında aşırı fikirlere sahip olan Abdullah b. Sebe taraftarları için kullanılmaktadır.²⁰

Abdullah b. Sebe, Hz. Ali hakkında aşırı fikirler ileri süren ilk kişi olarak kabul edilmektedir.²¹ Sebeiyye, Hz. Muhammed'den (s.a.v) sonra imameti bir kişide sona erdirmeye görüşünü benimseyerek aşırılığı ortaya koyan ilk firkadır.²²

Klasik kaynaklarda Sebeiyye; Yahudi iken Müslüman olduğu kabul edilen Abdullah b. Sebe'nin taraftarlarından oluşmaktadır. Abdullah b. Sebe, Hz. Ali'nin imametinin dayanağının nass olduğunu söyleyen ilk kişi olmakla birlikte, Hz. Ali'nin ilah olduğunu kabul etmektedir. Sebeiyye mensuplarının temel görüşleri içerisinde; Hz. Ali'nin ölmediği, onda ilahi bir gücün bulunduğu hatta gök gürültüsünü onun sesi²³, şimşegin onun tebessümü olduğunu, onun bulutlar üzerinde geleceği ve yere inerek yeryüzünü adaletle dolduracağı gibi görüşler yer almaktadır.²⁴ İbn Sebe, Hz. Ali'nin ölmediğini, onun durumunu Yahudi ve Hristiyanların Hz. İsa için kabul ettikleri durum gibi olduğunu benimsemektedir. Ona göre Hz. İsa gibi Hz. Ali de ölmemiş, insanlar ona benzeyen birinin öldüğünü söylemişler ve Hz. Ali de dünyaya döndüğünde onlardan hesap soracaktır.²⁵

Ayrıca Abdullah b. Sebe'nin bir kişi olarak var olup olmadığı ile ilgili Mezhepler tarihi alanında çalışma yapanlar arasında ihtilaf mevcuttur. Bazı görüşlere göre Abdullah b. Sebe vardır ve kendisine inanan grup onun düşüncelerini devam ettirmektedir. Bazı görüşlere göre ise Abdullah b. Sebe yoktur ve varlığıyla ilgili tezat anlatımlar mevcuttur. Klasik kaynaklarda Abdullah b. Sebe'yi gâli görüş ve anlayışların hepsini ortaya atan kişi olarak

¹⁹Ebû'l-Halef Sâd b. Abdillâh el-Eş'arî Kummi /en-Nevbahtî Ebû Muhammed el-Hasan b. Musa, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l Fırak ve Fırak'uş-Şia)*, çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek (Ankara: Ankara okulu yayınları, 2004), 96.

²⁰ Kummi, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l Fırak ve Fırak'uş-Şia)*, 96.

²¹ Heinz Halm, *el-Ğunûsiyye fi'l-İslâm*, çev. Raid el-Bâş (Köln: Menşurâtü'l-Cemel, 2003),25; Siddık Korkmaz, *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi* (Ankara: Araştırma yayınları, 2005), 198.

²² Kummi, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l Fırak ve Fırak'uş-Şia)*, 95.

²³ Halm, *el-Ğunûsiyye fi'l-İslâm*, çev. Raid el-Bâş, 28.

²⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, 178.

²⁵ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 179.

görmekteyiz. Örneğin Hz. Ali'nin ilah olduğu, tenasüh fikrini benimseyen ilk kişi olması gibi aşırı görüşler ileri sürdüğü aktarılmaktadır. Bu konuda yapılan çalışmalarda Abdullah b. Sebe'nin tek bir şahsiyet olmayıp, ortaya atılan aşırı görüşler için kullanılan bir isim olduğu görüşleri de bulunmaktadır.²⁶

Bazı kaynaklarda Sebeiyye alt kollara ayrılmıştır. Örneğin; “et-Tenbih ve'r-Red” isimli eserde; Hz. Ali'nin ölümsüz olduğunu kabul edenler, Hz. Ali'nin bulutlarda yaşadığını kabul edenler, Hz. Ali'nin vefat ettiğini ancak kıyametten önce geri döneceğini kabul edenler ve son olarak da Muhammed el-Hanefiyye'nin ölmediğini Radva dağında olduğunu ileri sürüp onun imametini benimseyenler olmak üzere dört alt kollara ayrılmıştır.²⁷

Ayrıca Hz. Ali'nin öldüğü hakkında yetmiş şahit gelse bile kabul edilemez olduğu kesin cümleler ile belirtilmektedir.²⁸ Bununla birlikte Sebeiyye, Hz. Ali de bulunan ulûhiyyetin, bazı peygamberlere ve imamlara tenasüh yoluyla geçtiği görüşünü benimsemektedir.²⁹ Ruhü'l-Kudüs'ün İsa da olması gibi peygamberde de olduğu, sonra Ali'ye intikal ettiği ondan da Hasan'a sonra da Hüseyin'e sonra da imamlara tenasüh yoluyla geçtiğini iddia etmektedirler.³⁰ Sebeiyye, Hz. Ali'nin, ilahi ruhun kendisine hulûl etmesiyle ilah olduğu düşüncesinin benimsenmesinden dolayı Hulûliyye'den kabul edilmektedir.³¹

²⁶ Sıddık Korkmaz, “İbn Sebe Rivayetinin Târih ve Mâkâlât Türü Eserlere Yansıması”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 10/29 (2007), 129-144.

²⁷ Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman Malâtî, *et-Tenbih ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l- Bid'a* (Beyrut: Mektebetü'l-Maarif, 1968), 18.

²⁸ Kummi, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l Fırak ve Fırak'uş-Şia)*, 99.

²⁹ Abdullah Sellûm es-Sâmerrâî, *el-Ğulûv ve'l-fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratil'İslâmiyye* (Bağdat: Dâru'l-Arabiyye, 1988), 87. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, 159.

³⁰ Sâmerrâî, *el-Ğulûv ve'l-fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratil'İslâmiyye*, 87.

³¹ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 255.

2.2. Beyaniyye

Beyan b. Sem'an et-Temimi'nin taraftarları olan fırkadır.³² Beyan ve öğretileri hakkında bilgiler biraz dağınık ve az olmakla birlikte eskiden Kufe'de saman sattığı nakledilmektedir.³³ Bu fırka, imametini Muhammet b. el-Hanefiyye'den oğlu Ebu Haşim Abdullah b. Muhammed'e, ondan sonrada vasiyet üzerine Beyan b. Sem'an'a geçtiğini kabul etmektedir.³⁴ Beyâniyye Allah'ın ruhunun ilk olarak Ali'de sonra oğlu Muhammed b. Hanefiyye'de sonra oğlu Ebu Haşim'de sonra da Beyan'da hulûl ettiği görüşünü benimsemektedir.³⁵

Şehristâni, Hz. Ali'de ilahi cüzün hulûl etmesi ve onun ilahlılığını kabul etmesi sebebiyle Beyan ve taraftarlarını Gûlat içerisinde dahil etmektedir.³⁶ Aynı zamanda Hz. Ali'nin ilah olduğunu ifade edebilmek için gereken ilahi cüzün kendisine hulûl ettiğinin delili olarak Hz. Ali'nin Hayber kalesinin kapısını kaldırmasının ancak ilahi bir güçle gerçekleştirilebileceği iddiasını ileri sürer.³⁷

Daha sonra Hululiyye'den sayılmasına da Kur'an'dan kendisine “*Bu Kur'an insanlar için bir açıklama-Beyan, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için bir hidayet ve bir öğüttür.*”³⁸ ayetini delil göstererek Beyan'ın, hidayet ve öğütün de kendisini ifade ettiğini kabul etmektedir.³⁹ Ayrıca delil olarak gösterdiği bir başka ayet ise Rahman suresinin “*Yer üzerinde bulunan her canlı fânidir. Yalnız azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı (yüzü) bâkidir.*”⁴⁰ ayetinden hareketle ilahi ruhun nurdan bir adam olduğu ve yüzünün dışında da her şeyin yok olacağını benimsemektedir.⁴¹ Bu inanışları, Beyan b. Se'man'ın hakkında uluhiyyet tanımları yapmalarına dayanak olmaktadır. Ayrıca Allah'ın kendini insan suretinde yaratmasının sebebi mahlukatın kendisini anlayabilmesinden kaynaklanmaktadır. Beyan, Allah'ın kendini göstermesinin de mecazi anlamda olduğunu ortaya koymaktadır. Yani zâtın

³² Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, 35.

³³ Halm, *el-Ğunûsiyye fi'l-İslâm*, çev. Raid el-Bâş, 41-42.

³⁴ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 80; Halm, *el-Ğunûsiyye fi'l-İslâm*, çev. Raid el-Bâş, 44.

³⁵ Sâmerri, *el-Ğulûv ve'l-fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratü'l-İslâmiyye*, 90.

³⁶ Şehristâni, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, 139.

³⁷ Şerafettin Gölcük, “Beyân b. Sem'an”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), VI/28-29.

³⁸ *Kur'an'ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 3/138.

³⁹ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 180.

⁴⁰ Hasan Tahsin Feyizli, *Feyzül-Furkan* (İstanbul: Server yayınları, 2018), 55/26-27.

⁴¹ Sâmerri, *el-Ğulûv ve'l-fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratü'l-İslâmiyye*, 91; Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 180-181.

tecellisi olarak yapılan açıklamalar mecazi anlamdadır. Ancak yapılan bu ifade, anlaşılması net olmadığı için Beyan'ın, Allah'ı bir cisim olarak gördüğü, insan şeklinde tasvir edildiği şekilde kaynaklarda yer almaktadır.⁴²

Bununla birlikte görüşleri arasında Allah'ın, insanın organları şeklinde bir nurdan insan olduğunu ileri sürerek, İsm-i A'zam'ı tanıdığını iddia etmiş ve bu görüşlerinden dolayı Halid b. Abdullah el-Kasri tarafından 119/737 yılında yakılarak öldürülmüştür.⁴³

Beyan b. Sem'an'ın Muhammet b. el-Hanefiyye'nin imameti üzerindeki düşünceleri onu Keysaniyye içerisinde göstermektedir. İmamet hakkındaki görüşleri Keysani anlayışta "hüccet" kavramını karşımıza çıkarmaktadır. Muhammet b. el-Hanefiyye'nin Radva dağında gizlenmesinden sonra vasisi oğlu Ebu Haşim olmasına rağmen, gerçek imam değil imamın vekili konumunda yani hüccet konumundadır.⁴⁴ Beyan'a göre gaybetteki imamın yokluğunda, hüccetlerin emri altına girilmesi gerekir. Bu anlayıştan dolayı Beyan taraftarlarından bir grup onu Tanrı olarak kabul eder ve Allah'ın ruhunun Ebu Haşim'e gelene kadar peygamberlere ve imamlara intikal ettiği ve son olarak kendisine intikalin gerçekleştiğini iddia etmektedirler.⁴⁵ Ebu Haşim'in hüccetliği konusunda farklı olarak, Ebu Haşim'in uluhiyetten bir parça taşıdığı ancak bunun uzun süreli olmadığı ve bunu ifade etmek için de hulûl kavramının kullanılmayacağı görüşü ileri sürülmektedir.⁴⁶ Ayrıca Bağdadi'nin Beyaniyye'yi tenasüh anlayışına yakın hareket ettiği, ilahın önce Nebilere, onlardan da imamlara geçip en son Beyan b. Seman da kaldığı ifade edilmektedir.⁴⁷

Beyaniyye'nin Şii gelenekteki en önemli katkısı, gaybette olan imam hakkındaki hüccet anlayışının daha sonra İmamiyye ve İsmailiyye tarafından ele alınarak belli bir çerçevede kullanılmasını sağlaması olarak gösterilebilir.⁴⁸ Beyan'ın ölümünden sonra taraftarları anlaşmazlığa düşmüş ve Keysaniyye içerisine girmiş ve çoğunluğu da Muhammed b. Abdullah en-Nefsüzzekiye hareketine dahil olmuşlardır.⁴⁹

⁴² Avcu, *İslam'ın İlk Marjinaleri Gulat-ı Şia*, 189.

⁴³ Kummi, *Şii Firkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l Fırak ve Fırak'uş-Şia)*, 121.

⁴⁴ Avcu, *İslam'ın İlk Marjinaleri Gulat-ı Şia*, 85.

⁴⁵ Halm, *el-Ğunûsiyye fi'l-İslâm*, çev. Raid el-Bâş, 44.

⁴⁶ William Tucker, "Beyan b. Sem'an ve Beyaniyye: Emevi Irak'ının Şii Aşırıları", (çev. Yusuf Benli)", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* III/No:1 (2003), 225.

⁴⁷ İsa Yüceer, *İtikâdî Mezhepler Tarihi* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Matbaası, 1995), 207.

⁴⁸ Avcu, *İslam'ın İlk Marjinaleri Gulat-ı Şia*, 86.

⁴⁹ Avcu, *İslam'ın İlk Marjinaleri Gulat-ı Şia*, 89.

2.3. Hârisiyye/ Harbiyye

Abdullah b. Haris'in taraftarları olup Hârisiyye adıyla bilinmektedir. Bu kişinin Abdullah b. Hâris veya İshâk b. Zeyd el-Hârisi olabilme ihtimaliyle birlikte farklı görüşler de bulunmaktadır.⁵⁰ Meşkûr, ise bu grubun İshak b. Zeyd b. el-Ensari'ye nispet edilen İshakiyye ile aynı fırka olduğunu ifade etmektedir.⁵¹ Abdullah b. Muaviye b. Abdillâh b. Cafer b. Ebi Tâlib öldüğünde onun ruhunun Abdullah b. Hâris'e hulûl ettiği, geçtiğini iddia etmektedirler. Allah'ın bir nur olduğu ve o nurun da Abdullah b. Muaviye'de olduğu daha sonra da Abdullah b. Hâris'e intikal ettiği görüşündedirler.⁵²

Abdullah b. Muaviye'nin yaratıcının kendisi olduğunu ve ruhların tenasühüne inandığı, Hz. Adem'in ruhunun önce peygamberlere daha sonra da kendisine hulûl ederek geldiğini iddia ettiği nakledilmektedir.⁵³ Abdullah b. Muaviye'nin ölümünden sonra fırka üç kola ayrılmıştır. Bunlardan ilk fırka, onun hayatta, İsfahan dağlarının birinde yaşadığını, yeniden zuhur edip dünyada adaleti sağlayacağını kabul etmekte, ikinci fırka, Abdullah b. Muaviye'nin Haşimoğullarından biriyle geri geleceğini, yaşadığını benimsemekte, son fırka ise, O'nun ölümünü kabul etmektedir.⁵⁴

Nevbahtî, Hârisiyye'yi Cenahiyye'nin bir kolu olarak ifade etmiş ve hem nurun hulûl etmesi hem de haramları helal kılıp sorumluluk kabul etmeyen anlayışından dolayı da gulât içerisinde dahil etmektedir.⁵⁵ Cenâhiyye'nin imam öldükten sonra ikiye ayrıldığı, bir kolun da Hârisiyye'den devam ettiği ifade edilmektedir.⁵⁶ İmamı tanıyan dilediğini yapsın anlayışını benimsedikleri için diğer fırkalar gibi Hârisiyye de Harbiyye de aşırı gruplar içerisinde zikredilmektedir.

Harbiyye, Abdullah b. Amr b. Harb el-Kindî'nin imametini benimseyen mensuplarından oluşan fırkadır. Bu fırka ruhların tenasühüne inanmıştır. Onlara göre ilahi ruh, peygamberlere ve imamlara tenasüh etmiş, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ruhu da Abdullah b. Amr b. Harb'a intikal etmiştir.⁵⁷

⁵⁰ Kummi, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l Fırak ve Fırak'uş-Şia)*, 129.

⁵¹ Muhammed Cevad Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, çev. Mehmet Mahfuz Söylemez, Mehmet Ümit, Cemil Hakyemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 192.

⁵² Kummi, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l Fırak ve Fırak'uş-Şia)*, 129.

⁵³ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 193.

⁵⁴ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 193.

⁵⁵ Kummi, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l Fırak ve Fırak'uş-Şia)*, 130.

⁵⁶ Sâmerrâî, *el-Ğulûv ve'l-fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratil İslâmiyye*, 96-97.

⁵⁷ Sâmerrâî, *el-Ğulûv ve'l-fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratil İslâmiyye*, 94-95.

Daha sonra Ebû Haşim Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ruhunun Abdullah b. Amr b. Harb'a hulûl ettiğini kabul etseler de süreç içerisinde bundan vazgeçip Abdullah b. Muaviye'nin imametini benimsemişlerdir.⁵⁸ Bu gurup ilerleyen dönemlerde Sufriyye kelamcılarıyla tartışmış görüşlerinden uzaklaşarak Sufriyye mezhebine bağlı kalmıştır.

Bu fırka, ruhların tenasüh fikrini, ruhların dirilişinin bedenden bedene hareket etmesi olarak benimseyerek eğer itaatkâr ruh ise saf bedenlere veya iyiliğe kalıcı olarak geçtiklerini iddia etmektedirler.⁵⁹ Onlar, ilahi ruhun tenasüh ve hulûlü hakkında düşüncelerinden dolayı gali fırkalardan sayılmaktadır. Abdullah b. Amr b. Harb, 129/746 veya 747 yıllarında bir saldırı sonucu öldürülmüştür.⁶⁰

2.4. Cenâhiyye

Cenâhiyye, Abdullah b. Muaviye b. Abdillâh b. Cafer b. Ebi Talîb' in fikirlerini benimseyip, ona uyanlardır.⁶¹ Bu fırka, ruhların tenasühü fikrine sahipti. Ayrıca Allah'ın ruhunun önce Adem'e, daha sonra Şit'e, sonra da diğer peygamberler ve imamlar arasında döndüğü ve nihayetinde Abdullah b. Muaviye'ye intikal ettiğini ileri sürmüşler, bunu da "tenasüh" olarak isimlendirmişler ve Abdullah b. Muaviye'nin tanrısallığını iddia etmişlerdir.⁶² Taraftarlarının Abdullah'ı, Allah ve Resulünün tecelligâh makamı olarak benimsediği ifade edilmektedir.⁶³ Cenâhiyye ayrıca onun nebi olduğunu da ileri sürmüştür.⁶⁴

İbadet konusunda görüşleri ise; şarabı, zinayı, ölü eti yemeyi ve diğer haramları helal kabul etmişler, ibadetlerin zorunluluğunu kaldırmışlar ve bunun gerekçesi olarak da ayetleri tevil etmişlerdir.⁶⁵ Kur'an'ı Kerim de yer alan haramlarla ilgili de Ebu Bekir, ez-Zübeyr, Aişe gibi bir gruba kinaye olarak nazil olduklarını ileri sürmüşlerdir.⁶⁶

⁵⁸ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 191.

⁵⁹ Halm, *el-Ğunûsiyye fi'l-İslâm*, çev. Raid el-Bâş, 52.

⁶⁰ Halm, *el-Ğunûsiyye fi'l-İslâm*, çev. Raid el-Bâş, 53.

⁶¹ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı; Sâmer râî, *el-Ğulûv ve'l-fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratı'l-İslâmiyye*, 90.

⁶² Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 189.

⁶³ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 105.

⁶⁴ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, 36; Sâmer râî, *el-Ğulûv ve'l-fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratı'l-İslâmiyye*, 91.

⁶⁵ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 189. Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, 36.

⁶⁶ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 190.

Cenâhıyye, kıyameti, cennet ve cehennemi inkâr etmekte, bu dünyanın ebedi olduğunu benimseyerek ibadetler konusunda Maide suresinin 93. Ayetini tevil etmektedirler.⁶⁷ Abdullah b. Muaviye'nin, Ebu Müslim el-Horasânî tarafından öldürüldüğü nakledilmektedir.⁶⁸

2.5. Muğiriyye

Ebu Abdillâh el-Muğire b. Said el-İclî el-Kûfi (119/737) taraftarlarından oluşan gulât fırkadır. Muğire b. Said, edebi üslûp ve etkileyici bir hitabete sahip olduğu için kendisine “vassaf” denildiği, tecsim ve teşbih görüşlerini kabul ettiği ve sihirbaz olduğu nakledilmektedir.⁶⁹ Muğire b. Said aynı zamanda Hâlid b. Abdullâh el-Kasrî'nin azatlı kölesiydi.⁷⁰ İmamet konusundaki düşünceleri; Ali, Hasan ve Hüseyin'den sonra imametın Muhammed b. Abdillâh b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali'ye geçtiğini aynı zamanda da onun beklenen Mehdi olduğunu kabul etmektedir.⁷¹ Farklı rivayetlere göre imametın daha sonra Muhammed el-Bâkır b. Ali b. el-Hüseyin'e sonra da Muhammed en-Nefsü'z Zekiyye b. Abdullâh b. Hasan b. Hasan'a geçtiği ve onun ölmediği, en-Nefsü'z Zekiyye'den sonra da Muğire b. Said'in kendisini önce imam daha sonrada peygamber olarak ilan ettiği ifade edilmektedir.⁷²

Muğiriyye fırkasının görüşleri arasında en dikkat çekici olanı ise teşbih ve tecsim konuları hakkındaki fikirleridir. Muğire b. Said, Mabûd'un başında tac bulunan nurdan bir adam olduğunu, organlarının sayısının Ebced harfleri sayısı kadar olup insan organları gibi olduğunu, kalbinden hikmet fışkırdığını, en büyük ismi İsm-i Azâm ile ölüleri dirilttiğini, isyan eden kullara kızıp terlediğini terinden ise biri karanlık ve acı diğeri ise berrak ve tatlı iki denizin meydana geldiğini iddia etmektedir.⁷³ Meydana gelen bu iki denizden karanlık ve acı olandan kafirler, berrak ve tatlı olandan ise müminleri yarattığını, daha sonra insanların gölgesini yarattığını hatta ilk gölgenin de Muhammed'e (s.a.v.) ait olduğunu, buna ise “*Ey Muhammed! de ki “Eğer Rahmân'ın bir çocuğu olsaydı, ona kulluk edenlerin ilki ben olurum.”*”⁷⁴ ayetini delil olarak gösterdikleri nakledilmektedir.⁷⁵

⁶⁷ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, 36.

⁶⁸ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 105.

⁶⁹ Kummi, *Şii Firkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l Fırak ve Fırak'uş-Şia)*, 138.

⁷⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, 161.

⁷¹ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 182.

⁷² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, 161.

⁷³ Ebu'l Hasen el-Eş'ari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın (İstanbul: Kabalcı yayınevi, 2005), 37.

⁷⁴ 43/81.

Bir başka rivayette ise Muğire'nin Hz. Ali'nin ilah olduğu, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve bunu benimsemeyen diğer sahabilerin ise kafir olduğu, terinden yaratılan iki denizden birinin tatlı diğerinin tuzlu olduğu, tatlı olandan müminlerin yaratıldığı, tuzlu olandan ise kafirlerin yaratıldığı görüşlerini benimsediği ifade edilmektedir.⁷⁶

Sahabe hakkındaki görüşlerinden Ömer şeytandır iddiası ve yanındakilere Muhammed b. Abdilllah b. el-Hasan b. el-Hasan'ı beklemelerini söylemesi üzerine, Hâlid b. Abdilllah el-Kasriyy el-Muğîre'yi çağırılmış ve onu öldürmüştür.⁷⁷ Onun ölümünden sonra fırka içerisinde farklı düşünceler ve anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Bazısı onun dediği gibi Muhammed b. Abdilllah b. el-Hasan b. el-Hasan'ın beklenen mehdi olduğu için beklemeye devam etmiş, Cebrail ve Mikail'in de rükün ve makam arasında ona biat edeceklerini söylemiştir. Ancak Muhammed öldürülünce de yerine geçen kişinin şeytan şekline bürünmüş biri olduğunu kabul etmiş ve bunun üzerine bazısı da Muğîriyye'den ayrılmıştır.⁷⁸ Bazısı da Cabir el-Cufi'nin Muğîre'nin ona vasiyette bulunduğunu kabul etmiştir.⁷⁹ Muğîre b. Said'in ölümünden sonra fırka içinde yaşananlar hakkında kesin olmayan farklı bilgiler aktarılmakla birlikte İmamiyye göre Muğîre b. Said lanetlenmiştir.⁸⁰

⁷⁵ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, 38.

⁷⁶ Kummi, *Şii Firkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l Fırak ve Fırak'uş-Şia)*, 128.

⁷⁷ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 183.

⁷⁸ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, 40.

⁷⁹ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 184.

⁸⁰ Kummi, *Şii Firkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l Fırak ve Fırak'uş-Şia)*, 139.

2.6. Hattabiyye

İsmi Ebu'l-Hattab Muhammed b. Miklas b. Reşid el-Minkari el-Bezzar Burrad Ecde el-Esedi el-Küfi künyesi ise; İsmail ya da Ebu Tayyab'nın taraftarları olan gulat bir fırkadır.⁸¹ Nevbahti, Ebu Halef el-Eşari ve Keşşi, Ebu'l-Hattab ve Hattabiyye fırkasıyla ilgili görüşler hakkında bilgi veren ilk yazarlardır. Ebu Hatim er-Razi, ez-Zine isimli kitabında Ebu'l-Hattab'ın İsmaililiği kuran isimlerinden biri olduğunu nakletmiştir.⁸² Diğer fırkalar gibi Hattabiye fırkasının da alt kollara ayrıldığı net bilgi olarak bilinmektedir. Ancak ne zaman ayrılmaya başlandığı ve alt kollarının sayısı hakkında farklı görüşler kabul edilmektedir.⁸³

Ebu'l-Hattab'ın temel görüşleri arasında; imamların önce peygamber olması daha sonra da ilah olması ve imamların uluhiyyetinin benimsenmesi vardır. Ayrıca uluhiyyet nübüvvet nuru olarak, nübüvvet de imamet nuru olarak kabul edilmektedir.⁸⁴ Cafer es-Sadık da bu dünyada bir kıyafet içerisinde kendini tanıtan ancak insanlar tarafından algılanamayan ama beden içinde görünen bir ilahdır. Hattabiyye inançları arasında bulunan nâtik imam-sâmit imam düşüncesi çerçevesinde nâtik imam olarak Cafer es-Sadık'ın, sâmit imam olarak ise Ebu'l-Hattab'ın kabul edildiği görülmektedir.⁸⁵ Eş'ari ise Hattabiyye'nin nâtik imam olarak Hz. Muhammed'in sâmit imam olarak ise Ali b. Ebi Tâlib'in kabul edildiğini rivayet etmektedir.⁸⁶

Ebu'l-Hattab'ın vefatından sonra Hattabiyye fırkası çeşitli kollara ayrılmıştır. Hattabiyye fırkasının alt kollarının sayısı hakkında kesinlik olmamakla birlikte İmam Eşari beş alt kola ayrıldığını ifade etmektedir. Ayrılan bu alt kolların ortak noktaları ise; imamların konuşan peygamber, aynı zamanda da Allah'ın elçileri ve yaratılanların önderleri olduklarını, elçilerin biri nâtik yani konuşan diğeri ise samit yani susan/gizli olmak üzere iki şekilde olduğunu, bunlardan nâtiğin Muhammed (s.a.v.), samitin ise Ali b. Ebî Talip olduğunu ve bunun farziyyetine inanmaktadırlar. Yine Ebu'l-Hattab'ın bir nebi olduğu, O'na inanmanın

⁸¹ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 200.

⁸² Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 201.

⁸³ Aytekin Şenzeybek, "Ebu'l-Hattab el-Esedi ve Hattabiyye Fırkası", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 15/1 (Nisan 2015), 87-116.

⁸⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, 163; Sâmerriâî, *el-Ğuluv ve'l-fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratil'İslâmiyye*, 100.

⁸⁵ Şenzeybek, "Ebu'l-Hattab el-Esedi ve Hattabiyye Fırkası", 103.

⁸⁶ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, 41; Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 191.

farz olduğu, onun Cafer b. Muhammed'den ve Ali'den de önde geldiği görüşleri arasında kabul edilmektedir.⁸⁷

Nevbahti, Hattabiyye fırkasının dört alt fırkaya ayrıldığını ifade etmektedir.⁸⁸ İlk firkanın ismini zikretmeksizin Abdullah Cafer b. Muhammed'in tanrı olduğunu Ebu'l-Hattab'ın ise gönderilen bir peygamber olduğunu, Ebu'l-Hattab'ın aracılığıyla insan üzerindeki namaz, oruç gibi ağır ibadetlerin kaldırıldığını ve yalancı şahitliğin bir farz olduğunu kabul etmektedir.⁸⁹ İkinci fırka ise; Ebu'l-Hattab gibi Cafer b. Muhammed tarafından bir elçi ve nebi olarak gönderilen Beziğ'i olduğunu ileri sürer. Nevbahti bu fırka hakkında daha detaylı bilgi vermemiştir.

Şehristani'ye göre ise fırka, dört alt fırkaya ayrılmıştır. İlk fırka, Muammeriyye olarak isimlendirilir ve bu fırka mensupları Ebu'l-Hattab'tan sonra Muammer'in imam olduğunu kabul etmektedir. Haramları helal sayıp farzları terk etmeyi ve dünyanın sonlu olmadığını öne sürmektedir.⁹⁰ Diğer fırka ise; Beğiziyye diye isimlendirilen Ebu'l-Hattab'tan sonra Beziğ'in imam olduğunu kabul edenlerdir. Bu firkanın görüşleri, Cafer es-Sadık'ın ilah olduğu, her mümine vahiy geldiği ve taraftarlarının Cebrail'den bile üstün olduğunu benimsemektir. Bir diğer fırka ise, Umeyriyye olarak isimlendirilen Ebu'l-Hattab'tan sonra Umeyr b. Beyan el-Iclî'nin imam olduğunu kabul edenlerdir. Bir diğer fırka ise Mufaddaliyye diye isimlendirilen Ebu'l-Hattab'tan sonra Mufaddal es-Sayrafi'nin imam olduğunu kabul edenlerdir. Bu fırka Cafer b. Muhammed es-Sadık'ın peygamberliğini değil rab olduğunu iddia etmişlerdir. Cafer bu fırkalarla ilgisi olmadığını, bunların sapmış ve şaşırılmış fırkalar olduğunu ifade etmektedir.⁹¹

Ebu'l-Hattab'ın, Ebu Cafer'e karşı ayaklanınca İsa b. Musa tarafından Kufe yakınlarında öldürdüğü nakledilmektedir.⁹² Nakledilen farklı bilgilere göre Hattabiyye mensupları, görüşlerini insanlara aktarma faaliyetlerinin önüne geçebilmek için Kûfe valisi İsa b. Musa'ya karşı gelmeleri gerekçesiyle bir grup asker gönderilerek öldürülmüştür.⁹³

⁸⁷ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, 41.

⁸⁸ Kummi, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l Fırak ve Fırak'uş-Şia)*, 149.

⁸⁹ Kummi, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l Fırak ve Fırak'uş-Şia)*, 150.

⁹⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, 163.

⁹¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, 164.

⁹² Ebu'l Hasen el-Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, 41.

⁹³ Şenzyebek, "Ebu'l-Hattab el-Esedi ve Hattabiyye Fırkası", 99.

2.7. Mansûriyye

Ebu Mansûr el-İclî'nin taraftarlarının oluşturduğu bir fırkadır. İcl kabilesine mensup olduğu bilinmekle birlikte Abdülkays kabilesine de mensup olduğu, Kufe'de oturduğu ve okuma-yazma bilmediği nakledilmektedir.⁹⁴ Ebu Mansûr'un kendisinin Muhammed b. Ali el-Bakır'a bağlı olduğunu söylediği ancak Bakır, onu kabul etmeyince kendisinin imam olduğunu insanlara anlattığı ve davetine çağırdığı nakledilmektedir.⁹⁵ Ebu Mansur kendisinin imametiyile birlikte göğe yükselerek yaratıcıyla konuştuğunu, kendisine yaratıcı hakkında tebliğde bulunması görevi verildiğini, bu nedenle Kur'an'da yer alan “*Gökten düşmekte olan parçalar görseler, “Bunlar, üst üste yığılmış bulutlardır” derler.*”⁹⁶ ayeti gereği kendisinin gökten gönderilen bir bulut olduğu gibi Ali b. Ebi Talib'in de gökten gönderilen bir parça olduğunu iddia ettiği rivayet edilmektedir.⁹⁷

Bununla birlikte Ebu Mansûr'un görüşleri arasında Allah'ın ilk yarattığı varlığın Hz. İsa ikincisinin ise Hz. Ali'nin olduğu ve bu ikisinin yaratılma itibariyle temiz oldukları, diğer varlıkların ise karanlık ve nurdan karışık olarak yaratıldığı, haramların helal kılındığı ve emredilen namaz, oruç, boşanma, miras, hac gibi hükümlerin aslında birer kişi ismi oldukları için geçersiz oldukları iddia edilmektedir.⁹⁸ Aynı zamanda Mansuriyye de diğer gulât fırkalarında olduğu gibi tenâsüh düşüncesine sahiptir. Bu düşüncenin temelinde Ali b. Ebi Talib'in Hz. Peygamber'den aktardığı “-Ruhlar techiz edilmiş askerlerdir. Birbirini tanıyanlar sarmaş dolaş olur, tanımayanlar ise ayrılığa düşer” ifadesine göre bazıları tenâsüh ve ruhların belli bir zaman süresince yer değiştirdiğini, bazıları ise tenâsüh ve ruhun belli bir devir ve süre içerisinde dönüp durduğunu, bunun ise sadece müminlere has olduğunu, kafirlerin ve münafıkların ise deve, tahta kurusundan bite kadar kötü bedenlerde on bin sene dönüp dolaştıkları düşüncesi bulunmaktadır.⁹⁹

Mansûriyye, cenneti, cehennemi, kıyameti inkâr etmiş, cenneti insanların dünyada aldıkları nimetler, cehennemi ise, dünyada almış oldukları sıkıntılar olarak kabul

⁹⁴ Kummî, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l-Fırak ve Fıraku's-Şia)*, çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, 144.

⁹⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, 162.

⁹⁶ 52/44.

⁹⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, 162.

⁹⁸ Kummî, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l-Fırak ve Fıraku's-Şia)*, çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, 146. Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, 40. Sâmer râî, *el-Ğulûv ve'l-fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye*, 98.

⁹⁹ Kummî, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l-Fırak ve Fıraku's-Şia)*, çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, 146-147.

etmektedirler. Bu aşırı fikirleri üzerine Hişâm b. Abdilmelik b. Mervân'ın Irak valisi olarak görevlendirdiği Yûsuf b. Ömer es-Sakafî tarafından asılarak öldürülmüştür.¹⁰⁰

2.8. Ravendiyye / Rizâmiyye

Ravendiyye, Hz. Peygamber, vefat ettikten sonra imamet, Abbas b. Abdülmuttalip'e geçtiğini kabul eden fırkadır. İmamet, kıyamete kadar Abbasilerden, Peygamberin amcası Abbas b. Abdülmuttalip neslinden devam ettiğini kabul eden kişinin de Ebû Cafer el-Mansur olduğu ifade edilmektedir.¹⁰¹ Ravendiyye mensupları, Abbas ve onun soyundan gelenlerle ilgili görüşlerinde aşırıya gitmişlerdir.¹⁰² Ravendiyye, Abbasi halifesi Mansur'u Tanrı olarak kabul etmekte ve Cebrail'i de Hz. Adem'in ruhunun tecelli makamı olarak tasvir ettikleri nakledilmektedir.¹⁰³ Ayrıca Ravendiyye Ebu Haşim'in vefatından sonra imamet, Haşimi soyundan ayrıldığını iddia eden gâî bir fırkadır.¹⁰⁴ Bu soydan ayrılan imamet, ise Ebu Haşim'in vasiyeti ile Muhammed b. Ali b. Abdillâh b. Abbas b. Abdülmuttalip'e geçtiği görüşünü kabul etmektedirler.¹⁰⁵

Rizâmiyye ise Rizâm b. Rezm'in taraftarlarıdır. Bu fırkaya göre imamet, Ali'den oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'ye ondan da oğlu Ebu Hâşim'e ondan da Ali b. Abdillâh b. Abbas'a ondan da Muhammed b. Ali'ye ondan da İbrahim el-İmâm'a daha sonra da Ebu Müslim'e geçtiği görüşünü benimsemektedirler.¹⁰⁶ Ebu Müslim'e Allah'ın ruhunun hulûl ettiğini iddia etmektedirler.¹⁰⁷ Bu görüşleriyle aşırıya giderek gulât içerisinde yer almaktadır. Ayrıca bu fırka da ruhların tenasühü anlayışı da bulunmaktadır. Bağdâdî, Ebu Müslim'e ilahi ruhun hulûl ettiği ifadesini kullanmasa da Rizâmiyye'den olan Ebu Müslimiyye denilen bir grubun ilahi ruhun Ebu Müslim'e geçişi ile onun da bir ilâh olduğunu benimsediğini ifade etmektedir.¹⁰⁸ Ayrıca Rizamiyye fırkası, Ebu Müslim'in imam olduğunu hatta Allah'ın ruhunun ona hulûl ettiğini benimsemektedir. Bununla birlikte Ebu Müslim'in de bu fırkaya

¹⁰⁰ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 187.

¹⁰¹ Avcu, *İslam'ın İlk Marjinaleri Gulat-ı Şia*, 120-121.

¹⁰² Kummi, *Şii Firkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l-Fırak ve Fırak'uş-Şia)*, 170.

¹⁰³ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 404.

¹⁰⁴ Sâmerrâî, *el-Ğulûv ve'l-fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye*, 93.

¹⁰⁵ Sâmerrâî, *el-Ğulûv ve'l-fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye*, 93; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 28.

¹⁰⁶ Sâmerrâî, *el-Ğulûv ve'l-fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye*, 97; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, 140.

¹⁰⁷ Sâmerrâî, *el-Ğulûv ve'l-fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye*, 97.

¹⁰⁸ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 199.

mensup olduğu iddia edilmektedir.¹⁰⁹ Bu fırka Ebu Müslim'in öldürüldüğünü kabul ederken, Ebu Müslimiyye fırkası ise onun ölmediğini kabul etmektedir.¹¹⁰

Rizâmiyye ve Ravendiyye fırkaları ile ilgili olarak; Rizamiyye fırkası Abbasi devleti içerisinde ortaya çıkmış, daha sonra da bu fırka içinde Ravendiyye fırkası çıkmıştır. Ebu Müslimiyye fırkası da Ebu Müslim'in ölümünden sonra ortaya çıkmış diğer iki fırka arasında da taraftarları olmuştur.¹¹¹

2.9. Muhammise

Muhammise, Ebu'l-Hattab'ın taraftarları olmakla birlikte ismini, Allah'ın, Muhammed, Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin olmak üzere beş farklı biçimde görünmesinden almıştır.¹¹² Allah, Muhammed'in kendisidir çünkü Muhammed öz yani mana, diğer görüntüler ise karışıktır. Allah, yaratılanlar kendisinden korkmasın diye bazen baba bazen oğul bazen yaşlı bazen genç yani farklı farklı surette kendisini göstermiştir.¹¹³

Muhammed öz olmakla birlikte Allah, kendini her dönemde yaratılanlara göstermiştir ve vahdaniyetini kabul etmeleri için de imamet göreviyle görünmüştür ki o kabul edilmiştir. Bundan dolayı Allah'ın, zahir yani görünen yönü; imameti, batın yani görünmeyen yönü ise; öz olan Muhammed'in kendisidir.¹¹⁴ Bu grup tenasühe inanmaktadır. Onlar kendileri gibi olmayan insanların ruhlarının dünyada bulunan canlı veya cansız her şeye, tüm bedenlere gireceğini kabul etmektedir.¹¹⁵ Ruhları yeryüzünde ve gökyüzünde her şeye geçtikten sonra son olarak sert bir kayaya veya demire dönüşecektir ki bu Kur'an da ifade edilmektedir. Onlar, *“De ki: “ister taş olun ister demir!” Yahut aklınızca, diriltilmesi daha da imkânsız olan başka bir varlık olun, (yine de diriltileceksiniz.) diyecekler ki: “Peki bizi hayata tekrar kim döndürecek?” De ki: “Sizi ilk defa yaratan.” Bunun üzerine başlarını sana (alaylı bir tarzda) sallayacaklar ve “Ne zamanmış o?” diyecekler. De ki: “Yakın olsa gerek!”*¹¹⁶ ayetini

¹⁰⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, 140.

¹¹⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, 53-54.

¹¹¹ Avcu, *İslam'ın İlk Marjinaleri Gulat-ı Şia*, 117.

¹¹² Kummî, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l-Fırak ve Fıraku's-Şia)*, çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, 157., Sami El-Ğariri, *El-Cüzur et-Tarihiyyetü ven-Nefsiyyetü lil Guluv ve'l Gulat* (İran, 2003), 179.

¹¹³ Ğariri, *El-Cüzur et-Tarihiyyetü ven-Nefsiyyetü lil Guluv ve'l Gulat*; Halm, *el-Ğunûsiyye fi'l-İslâm*, çev. Raid el-Bâş, 153.

¹¹⁴ Kummî, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l-Fırak ve Fıraku's-Şia)*, çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, 158.

¹¹⁵ Kummî, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l-Fırak ve Fıraku's-Şia)*, çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, 160.

¹¹⁶17/50-51.

tevil etmişlerdir. Bununla birlikte kendilerinden olan arif müminlerin ruhu tenasüh hükümlerine tabi değildir.¹¹⁷

2.10. Şuray`iyye/ Nümeysiyye

eş-Şuray`î taraftarlarından oluşan firkadır.¹¹⁸ Allah'ın beş kişiye hulûl ettiğine inanmaktadır. Bu beş kişinin ise; Hz. Peygamber, Ali, Fatıma, el-Hasan ve el-Hüseyin'dir.¹¹⁹ Bu firkaya göre ilahin yüceliği ve varlığı zıddıyla kendini göstermektedir. Bundan dolayı Allah'ın hulûl ettiği beş kişinin beş zıddı vardır k, bunlar; Ebubekir, Ömer, Osman, Muâviye ve Amr b. el-As'tır.¹²⁰ Bu zıddlar hakkında iki anlayış benimsenmektedir. Birincisi, zıddlar Allah'ın yüceliğini gösterdiği için övülmeye layık olması, diğer anlayış ise; zıddların övülmeyi gerektiren bir durumu olmadığı için onların kötülenmesi anlayışıdır.¹²¹ Şuray`î, bu düşüncelerle birlikte Allah'ın beş kişiye hulûl ettiği gibi kendisine de hulûl ettiğini iddia etmiştir. Nümeysiyye'nin de Şuray`î gibi Allah'ın kendisine hulûl ettiği düşüncesini benimsemektedir.¹²²

¹¹⁷ Ğariri, *El-Cüzur et-Tarihyyetü ven-Nefsyyetü lil Gulüb ve'l Gulat*, 180-181.

¹¹⁸ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, 45.

¹¹⁹ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 196.

¹²⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, 46.

¹²¹ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, 46.

¹²² Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 196.

2.11. Azâfira

Bağdatta halife er-Razi b. Muktedir döneminde Muhammed b. Ali eş-Şelmeğani'ye tabi olan fırkadır. eş-Şelmeğani, İbn Ebi'l-Azâfir olarak bilindiği için fırkaya Azâfira denilmiştir.¹²³ Allah'ın ruhunun kendisine hulûl ettiğini ifade etmekle birlikte kendisini Ruh'ul Mukaddes olarak isimlendirmektedir. Düşüncelerini ifade etmek için bir kitap yazmış ve kitabın ismini "el-Haletü's Sadise" koymuştur.¹²⁴ Bağdadi kitabın ismini "Bi'l- Hâseti's-Sâdise (altıncı his üzerine) olarak nakletmektedir.¹²⁵ Kitapta şeriatın kaldırıldığı, homoseksüelliği caiz gördüğü ifade edilmektedir. er- Razi, bunlar üzerine onu ve ona tabii olanları yakalamış, el-Hüseyin b. Kâsım gibi bazı kişilerin İbn Ebi'l-Azafir'i ilah olarak yazılan yazılarını bulunca onları öldürmeye karar vermiştir. Daha sonrasında aralarından bir grup tövbe etmiştir. Ancak er-Razi, İbn Ebi'l-Azafir ve arkadaşı İbn Ebi Avn'ın öldürülmesini emrettiği nakledilmektedir.¹²⁶

2.12. Ğurâbiyye

el-Fark beyne'l-Fırak'ta, İslam'a mensup olmadıkları halde İslam'a nispet edilen fırkalar arasında yer alan bu fırka, Malâtî de hulûl inancını benimseyen fırkalar içerisinde zikredilmektedir.¹²⁷ Hulûl inancını benimsediği için de çalışmamızda Ğurâbiyye fırkasına yer verilmiştir.

Ğurâbiye, Allah'ın peygamberlik için Ali'ye Cebrail'i gönderdiğini ancak Cebrail'in Hz. Ali'yle Hz. Muhammed'i karıştırarak Hz. Muhammed'e gidip peygamberliği verdiğini kabul etmektedirler. Hz. Ali'yle Hz. Muhammed'in birbirine benzemesini anlatmak için karganın kargaya benzemesi gibi, bir sineğin başka bir sineğe benzemesi gibi ifade edilmektedir.¹²⁸ Bu benzetmeyi yaptıkları için de fırkaya Ğurabiyye denilmektedir.¹²⁹

Bu fırka gibi Yahudiler de Cebrail ile Hz. Muhammed'i kabul etmezler ancak ikisinin farkı Yahudiler Cebrail'i ceza getirdiğini iddia ettikleri için bu fırka ise Hz. Muhammed'e vahyi getirdiğini kabul ettikleri için Cebrail'i inkâr etmektedirler. Yahudiler ikisine de lanet

¹²³ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 204.

¹²⁴ Ğariri, *El-Cüzur et-Tarihyyetü ven-Nefsyyetü lil Gulûv ve'l Gulat*, 228.

¹²⁵ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 204-205.

¹²⁶ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 205; El-Ğariri, *El-Cüzur et-Tarihyyetü ven-Nefsyyetü lil Gulûv ve'l Gulat*, 228.

¹²⁷ Malâtî, *et-Tenbih ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l- Bid'a*, 22-23.

¹²⁸ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 194. Sâmerî, *el-Ğulûv ve'l-fıraku'l-Ğâlîyye fi'l-Hadâratü'l İslâmiyye*, 104.

¹²⁹ Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya-Kerim Aytekin (İstanbul: Hisar yayınevi, 1983), 47.

etmezken bu fırka hem Cebrail'i hem de Hz. Muhammed'e lanet ederler. Bağdadi, “*Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e ve Mikâil'e düşman olursa bilsin ki, Allah da inkâr edenlerin düşmanıdır.*”¹³⁰ ayetini delil göstererek bu fırkanın inkâr edenler içerisinde olduğunu nakletmektedir.¹³¹

2.13. Hulmâniyye

Ebu Hulmân ed-Dimeşkî'nin görüşlerini benimseyen gulat fırkadır. İran asıllı olup daha sonra Şam'a yerleşmiştir. Louis Massignon, *Şerh-i Hâl-i Hallâc* isimli eserinde Hallâc'ı, Hulmân'ın talebelerinden biri olarak zikrettiği ve Ebu Hulmân'ın sufi olduğu ayrıca Tûsî'nin de *Kitabul-Luma* adlı eserinde Ebu Hulmân'ı “es-Sufi” olarak yazıldığı nakledilmektedir.¹³²

Bu fırka iki temel görüşleri sebebiyle gulat fırkalar arasında yer almaktadırlar. Bunlardan birincisi, güzel yüzlü bir kişi gördükleri zaman, Allah'ın ruhunun ona hulûl ettiğine inandıkları için o kişiye secde etmeleridir. Çünkü bu fırkanın temel görüşü, Allah'ın ruhunun güzel insanlara hulûl ettiğini benimsemeleridir. Bu düşünce temelde iki ayete dayanmaktadır. Birincisi, “*Hani Rabbin meleklerle, “Ben kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş balçıktan bir insan yaratacağım. Onu düzenleyip içine ruhumdan üflediğim zaman, onun için hemen saygı ile eğilin” demişti.*”¹³³ ayetiyle Allah'ın bir bedene hulûl edebileceğini delil olarak kabul etmektedir. Diğer ayette ise “*Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık.*”¹³⁴ denilmesiyle Allah, Âdem'i en güzel bir biçimde yarattığı için ona hulûl etmiş bundan dolayı da meleklerden Âdem'e secde etmelerini istemiştir.¹³⁵

Bu fırkanın diğer temel görüşü ise; Ebu Hulmân'ın her şeyi mübah kılma yani ibaha konusundaki düşünceleridir. Ebu Hulmân kendi hoşuna giden her şeyi mübah kabul etmektedir. Kendi görüşlerini kabul eden kişiden her türlü yasak ve haramın kalktığını iddia etmektedir.¹³⁶ Hulmâniyye, Eşari ve eş-Şehristani'nin eserlerinde gulat fırkalar sınıfında veya Hulûliyye sınıfında yer almamaktadır.

¹³⁰ 2/98.

¹³¹ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 228.

¹³² Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 216.

¹³³ 15/28-29.

¹³⁴ 95/4.

¹³⁵ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 201.

¹³⁶ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 201-202.

2.14. Nusayrîlik

Ensariyye ve Aleviyye diye de bilinen bu grup Muhammed b. Nusayr en-Nümeyrî'ye isimli bir adama nispet edilmektedir. V. Asırda İmamiyye Şiasından ayrılarak Suriye'nin kuzeybatısına yerleşmişlerdir. Gulât-ı Şia'dan olan Numeyriyye isimli fırka ile farklı olarak ele alınsa da bazıları Nusayriyye'yi, Muhammed b. Nusayr'ın taraftarları olarak da kabul etmişlerdir.¹³⁷ Abdülkahir el-Bağdadî ve Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, Nusayriyye'yi Galiyye fırkalar içinde olarak Nümeyrîyye olarak isimlendirirken, Şehristânî fırkayı ilk defa Nusayrîyye olarak ele almaktadır.

Mezhebin Nusayrîyye olarak isimlendirilmesi, kurucusu olarak bilinen Ebû Şuayb Muhammed b. Nusayr en-Nümeyrî'den (ö.270/883) geldiği kabul edilmektedir.¹³⁸ Muhammed b. Nusayr en- Nümeyrî, kendisinin Ebû'l-Hasan el-Askerî tarafından gönderilen bir nebi olduğunu iddia etmekle birlikte el-Askerî'nin rab olduğunu benimsemektedir. Bunun yanında görüşleri arasında tenasüh ve bütün haramların helal olduğunu inançları vardır.¹³⁹ Nusayrîliğin kutsal kitabı olarak bilinen *Kitabu'l-Mecmu*, on altı sureden oluşmakta ve fırkanın inanç ve ibadet sistemleri yer almaktadır.¹⁴⁰ On altı surenin içeriğine bakıldığında bafni bir yorumlama ile yaratıcı anlayışı görülmektedir.¹⁴¹

Nusayrîler dört fırkaya ayrılmakta bunlar ise; Şemsiyye (Şimâliyye), Haydariyye, Kameriyye (Kılâziyye) ve Gaybiyyedir. Ancak günümüzde iki fırka; Haydariyye (Şimâliyye-Şemsiyye) ve Kılâziyye (Kıbliyye-Kameriyye) olarak görülmektedir.¹⁴² Bütün fırkalar, Ali'nin ölümsüz olduğuna, ebed ve ezel olarak varlığını devam ettirdiğine, nurların nuru yani zâti yıldızlara sahip olan bir nur olduğuna inanmaktadırlar.¹⁴³

İnançlarının temelinde, Allah bir öz (manâ) olmakla birlikte mana, isim ve bab olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır. Ve bu üçleme sırasıyla peygamberlere tecessüm ve tecelli etmekte, son tecessüm de İslam'ın zuhuruna denk geldiği için zâtında bir olan teslis inancı Ali, Muhammed ve Selmân-ı Fârisî de cisimleşmiştir.¹⁴⁴ Bununla birlikte teslis inançlarını AMS olarak ifade etmektedirler. Özü itibariyle Nusayrîlerin inançları Hristiyanlık, İslam

¹³⁷ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 390.

¹³⁸ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*.

¹³⁹ Kummî, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l-Fırak ve Fıraku'ş-Şia)*, çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, 238.

¹⁴⁰ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 592.

¹⁴¹ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 604-615.

¹⁴² Abdurrahman Bedevî, *Mezâh'ibü'l-İslâmiyyîn* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1973), II/495-496.

¹⁴³ Louis Massignon, "Nusayrîler" (İstanbul: İA (MEB), 1964), IX/365.

¹⁴⁴ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 391.

öncesi İran düşüncesi ve Şia'dan etkilenecek sentez olarak değerlendirilmektedir.¹⁴⁵ Çünkü Nusayriler Hz. İsa'yı yüceltme konusunda aşırıya kaçmakta ve onların bayramlarına ve vaftizlerine önem vermektedirler.¹⁴⁶ Bununla birlikte Şia olmalarından kaynaklı inançlarının daha da önceye götürülerek eski putperest inançlarından etkilendiği yorumu da yapılmaktadır.¹⁴⁷

Manâ, isim ve bâb inancında Ali "Manâ", Muhammed "İsim" ve Selmân-ı Fârisî ise "Bâb" olarak kabul edilmektedir. Bu kabul mezhebin temel ulûhiyet akidesidir ve Hamdan el-Hâsibî'nin *Kitâbu'l-Mecmû* isimli kitabında da ifade edilmektedir.¹⁴⁸ *Kitab'ül-Mecmû'nun* on dördüncü suresinde Ali'nin nurların nuru cevherin cevheri olduğu, O'nun anne-baba, kardeşten berî olduğu, tek ve ebed olduğu ifade edilmektedir.¹⁴⁹

Uluhiyet inançlarının temelinde hulûl inancı vardır ki bu, lâhutî cüzün ilahi zattan olan başka bir nâsutî bedende zuhur etmesi inancıdır. Burada yaratıcı vardır ve birdir, eşi, benzeri ve ortağı yoktur, söz haliyle tam olarak bilinemez ancak kulların daha iyi tanınması için; nâsutî yani beşerî -görünen ve lâhutî yani ilahi-görünmeyen olmak üzere iki yönünü ortaya koymaktadır. Nâsutî yönü ise Hz. Ali'de tecellî etmiş ve Hz. Ali'nin ilahlığı da bu yüzden kabul edilmiştir.¹⁵⁰ Çünkü inanca göre Allah, Ali'de cisimleşmiştir. Bunu akıllı olan her insan, cismânî olanda ruhanî olanın zuhuru daha öncede gerçekleştiğinden yola çıkarak benimseyebilir çünkü Cebrail'in (a.s) bedevi bir Arap şeklinde zuhur etmesi, cinlerin insan suretinde zuhur etmesi bilinmektedir.¹⁵¹ Cebrail'in (a.s) insan suretinde görünmesi bilindiği halde onun vahiy getirmekle görevli bir melek olduğu kabul edilmesi durumu ile, Ali'nin tanrısal vasıfları bilindiği halde dünyada bulunan insanların gerçekleştirdiği gibi fiziksel davranışlarda bulunması (doğması, uyuması vb.) durumu aynı şekilde açıklanmaktadır.¹⁵² Aslında burada olan Ali'nin ya da bir tanrının insan bedenine tamamen hulûlünü kabul etmemekle birlikte insan suretinde kendini yansıtabilir, tecelli edebilir anlayışı

¹⁴⁵ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 391.

¹⁴⁶ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 392.

¹⁴⁷ Muhammed Ahmed el-Hatib, *el-Harekâtü'l-Bâtiniyye fi'l-Âlemi'l-İslâmi*, (Amman: Mektebetül Aksa, 1986), 322.

¹⁴⁸ Onat, *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, 306.

¹⁴⁹ Ahmet Turan, ""Kitâbü'l-Mecmu'u'nun Tercümesi"", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (1996), 17.

¹⁵⁰ Hasan vd Onat (ed.), *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, 307.

¹⁵¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, 170.

¹⁵² Eskiocak Nasreddin, *Yaratıcının Azameti ve Kur'an'daki Reankarnasyon* (İstanbul: Can Yayınları, 1998), 57-58.

desteklenmektedir.¹⁵³Çünkü bu yansıma insanların yaratıcıyı tanıma ve bilme ihtiyacından doğmakta, cismani olarak ilah olsa da sureti beşer şeklinde zuhur etmektedir.¹⁵⁴

Ayrıca Ali'nin tanrı olmasını şu konuşmayla ifade ederler:

“-Bizi kim yaratmıştır?

-Ali b. Ebû Talîb.

-Ali'nin Tanrı olduğunu nereden biliriz?

-Kendisinin minberin üzerinde söylediği şu ifadelerden: "Ben sırların sırrıyım. nurlar ağacıyım. göklerin deliliyim."

-Yaratıcımızı tanımaya bizi çağıran kimdir?

-Hutbelerinin birinde "Ali benim de sizin de rabbinizdir." diyen Muhammed'dir."¹⁵⁵ Yani Ali, Muhammed'in içinde gizlidir, bir diğer ifadeyle Muhammed Ali'nin hicabıdır. Burada peygamberlik ile uluhiyyet anlayışları birbiri içine girmiş tam olarak netleşmeyen bir konumdadır. Ayrıca bâb olan Selmân-ı Fârisî, beş eytam yaratmış bunlarda; sırasıyla 1- Mikdad b. El-Esved: Doğa olaylarını ve zelzeleyi yapmaktadır.2- Ebu Zer el-Gifari: yıldızların hareketini yönetmektedir. 3- Abdullah b. Revaha: canlıların yaşamlarını yönetmektedir.4- Osman b. Muaz: Rızık ve hastalıklarla ilgilenmektedir. 5- Kanber b. Kadan ed-Devri: ruhlara bedenlere ulaştırmaktadır. Bu görev dağılımı aynı zamanda beş eytam beş yıldız olarak da kabul edilmektedir.¹⁵⁶

Nusayrîliğin tarihsel sürecine bakıldığında başta Sünni bir cemaat iken daha sonra Şiiliğe daha sonra da Gulât-ı Şia'ya kaydığı ifade edilmektedir.¹⁵⁷ Zaman içinde olan bu farklılık, Hz. Ali'nin uluhiyetine olan Allah inancı değişiminden kaynaklanmaktadır.

Nusayrî inancının önemli esaslarından biri de ahiret inancını açıklayan tenasühü kabul etmeleridir. Buna göre ölümle birlikte ruh yeni bir bedene geçer. Geçtiği yeni beden kişinin dini yaşamına göre değişmekle birlikte Nusayrî bir mümin yedi değişim gerçekleştirdikten sonra ruhu yıldızların arasına gider, inkârcı insanların ruhu ise hayvanların bedeninde devam ederken bu şekilde devirler, bir Mehdi gelip onları insan şekline getirip öldürünceye kadar devam eder.¹⁵⁸

¹⁵³ Friedman Yaron, *The Nusayrî-'Alawîs: An Introduction to the Religion, History and Identity of the Leading Minority in Syria* (Leiden: Boston, Brill, 2010), 81-83.

¹⁵⁴ Hatib, *el-Harekâtü'l-Bâtiniyye fî'l-Âlemi'l-İslâmi*, 343.

¹⁵⁵ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 393.

¹⁵⁶ Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü* (Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005), 565.

¹⁵⁷ Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 566.

¹⁵⁸ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 596.

Burada Nusayrîlik batini-yoğun bir mezhep olarak görünmesine rağmen Ömer Uluçay gibi bazı araştırmacılar bu düşüncüyü kabul etmezler. Mesela Ömer Uluçay'ın yaptığı çalışmalarda pek çok Nusayrî'nin, Hz. Ali'ye tanrısallık vasfını vermediğini, çoğu inanç esaslarında ise hurafeler olduğunu kabul ettiklerini nakletmektedir.¹⁵⁹ Hatta Şeyh İbrahim Gürer'in de Nusayrîlikte Hz. Ali'nin uluhiyetinin kabul edilmediğini, Hz. Peygamber'in, Hz. Ali'yi övdüğü, takdir ettiği özelliklerinden dolayı O'na bağlı olduklarını nakletmektedir.¹⁶⁰ Nusayrîlikte bazı şeyhler, Allah'ın insanların anlamaları ve daha iyi bilmeleri için insan suretinde yani cisim olarak görünmesini, görünmeyen şey bilinmeyeceği için kabul etmektedirler.¹⁶¹

Nusayriliğin kendi risalelerinde, yaratıcının insanları sınamak için bir beşer şeklinde zahir ettiği bundan dolayı da kendi ruhunu yansıttığı yer almaktadır. Bununla birlikte yaratılmış olana nasıl tecelli edeceği yani mahiyeti ile ilgili net bir tarif yer almamakla birlikte beşer olarak yaratılarda, yaratıcıdan bir parça bulunmadığı ve bu uluhiyyetin onun nurundan kaynaklandığı ifade edilmektedir.¹⁶²

2.15. Dürzilik

Dürzilik, Fatimi halifelerinden el-Hâkim bi-Emrillah el-Mansur b. el-Aziz Billah'ın (996-1021), veziri olan Hamza b. Ali tarafından kurulmuş olup Şia'nın İsmailiyye koluna mensuptur. El- Hâkim bi-Emrillah uluhiyyetini ortaya koyarken imam olarak da Hamza b. Ali kabul edilmektedir. Daha sonra Neştekin ed-Durzi isimli bir şahıs bu hareketi kendi üzerinden devam ettirirken, Duruz yani Dürziler olarak isimlendirilmiştir.¹⁶³ Hamza b. Ali imamlığını kabul eden ilk grupta kendilerini Muvahhidun olarak tanımlamışlardır. İslam tarihinde Peygamber zamanından itibaren sırayla farklı isimler kullanılmıştır. Onlar önce “Ensar ve Müminler” olarak sonra, “Ali Şiası” olarak sonra, “Caferiyye Şiası” olarak sonra, “İsmailiyye” olarak sonra, “Muvahhidler” olarak sonra, “Karamita” olarak sonra, “Fatîmiler” ve son olarak da “Dürziler” olarak isimlendirilmektedir.¹⁶⁴

¹⁵⁹ Ömer Uluçay, *Nusayrîlik: İnanç Esasları-Tenasüh* (Gözde Yayınları, 2011), 44-45.

¹⁶⁰ Ömer Uluçay, *Arap Alevîliği: Nusayrîlik* (Adana: Gözde Yayınları, 2010), 49-60.

¹⁶¹ Uluçay, *Nusayrîlik: İnanç Esasları-Tenasüh*, 79-80.

¹⁶² Hatice Arslan, *Nusayrî Geleneğinde İnkarnasyon Öğretisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015), 32.

¹⁶³ Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 190.

¹⁶⁴ Aytekin Şenzeybek, *Dürzilik, Doğuşu ve Temel Prensipleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001) (Sosyal Bilimler Enstitüsü), 15.

Resâilü'l-Hikme, kabul edilen temel kitaplarıdır. Bu kitapta yer alan Tanrı tasavvurunda yaratıcının lâhutî ve nasutî olmak üzere iki yönü vardır. Lâhut yaratıcının ilahi yönünü, nâsut ise, sureti yönünü ifade etmektedir.¹⁶⁵ Hulûl veya inkarnasyonu kabul etmezler. Hulûl yani yaratıcının bir bedende kendini göstermesinin tam anlamıyla gerçeklemeyeceğini ancak bu inancı yaratıcının, yazıdaki mana gibi yani insan da görünenin ilahi suret değil mana itibarıyla uluhiyyet taşıdığını kabul etmektedirler.¹⁶⁶ Dürzi inancında Hısâl ve Vesâyâ yani yedi esası bilmek ve bunları yerine getirmek temel inanç esasları arasında yer almaktadır.¹⁶⁷ *Resâilü'l-Hikme* de ifade edildiğine göre bu temel yedi esas şu şekildedir; 1. Sıdk'ul-Lisân-doğru sözlü olmak 2-Hıfzû'l-İhvân 3- Var olmayana ve yalana ibadetten vazgeçmek 4- İblisleri ve azgınları terk etmek 5- Yaratıcı için tevhidî, her zaman, asır ve her devirde tanımak 6- Ne olursa olsun Tanrı'nın bütün hüküm ve fiillerine razı olmak 7- et-Teslim li-emrihi fi's-Sırrı ve'l-Hadesân, gizli veya açık bütün hükümlere boyun eğmek.¹⁶⁸

Neştekin ed-Derezi, Hâkim b. Emrillah'ın uluhiyyetini ilk kabul eden kişi olmakla birlikte külli aklın ilk olarak Hz. Adem'e hulûl ettiğini ve bu hulûlün de tecessüd yani cisimleşme şeklinde bedende olduğunu iddia etmekte, Hz. Adem'den de diğer peygamberlere sonra da imamlara ve Fatimi halifelerine geçerek devam ettiğini belirtmektedir.¹⁶⁹

Dürzi yaratıcı inançlarını diğer fırkalardan ayıran en belirgin inanç akidesi tecellî ve zuhur akidesidir. Tecelli ve zuhur inancı detaylı bir anlatımla benimsenmiş ve fırkanın temel akidelerinden birisi olmuştur. Tecellî, gizli olanın kendisinin araştırılıp bilinerek tanınması için zuhur etmesi, ortaya çıkması olarak ifade edilmektedir.¹⁷⁰ Tanrı'nın nasutî surette tecelli etmesi, yaratıcının her türlü sınıflandırmadan münezze olarak lâhûtunu bir insanın suretinde gizleyerek ortaya çıkarmasıdır. Bu şekilde bir tecellî insanların isteği veya herhangi bir katkısıyla değil, Tanrı tarafından yerine getirilen bir ilahi hikmettir. Temel kaynak kabul edilen *Resâilü'l-Hikme*'de bu tecelli, Tanrı'nın tecelli ettiği nasutî sureti akıllara algılanamayan bir lahutî hucet olarak ifade edilmektedir. Tanrı'nın lahutunu, insan aciz yaratıldığı için kendi kendisine anlayamaz ancak yaratıcı kendisini bir hicabla da olsa

¹⁶⁵ Aytekin Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik* (Bursa: Emin Yayınları, 2012), 146.

¹⁶⁶ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 552.

¹⁶⁷ Bedevî, *Mezâh'ibü'l-İslâmiyyîn*, II/509-510; *Resâilü'l-Hikme* (Lübnan: Dâr liecli'l-Marife, 1986), ksm. Bed'üt-Tevhîd, 7/79.

¹⁶⁸ *Resâilü'l-Hikme*, 41/323-334.

¹⁶⁹ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 115.

¹⁷⁰ Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, 148.

açıklarsa anlayabilir. Bu yüzden Tanrı insanları hicabla kendisine inanmaya davet etmiştir.¹⁷¹ Lâhut insan tarafından kâmil anlamda algılanamaz, nâsût ise algılayabildiği ölçüde yansıyan ilahi yansımadır.¹⁷² Aynı zamanda Tanrı'nın nasutî surette tecelli etmesi, insanlara kendisini bir hicabla açıklaması davet etmesi, O'nun lahutundan, gücünden, yüceliğinden herhangi bir azaltma yapmaz çünkü nasutî suret onu küçültmez, sınırlamaz, O bir hicaptır.

İnanç anlayışlarına göre, insanlara kendi varlığı hakkında net bilgiler göstermek, kendisini anlatmak, adaletle hükmetmek için birden fazla nasutî surette tecelli ettiği ifade edilmektedir. Bu tecelliler daimî bir şekilde devam etmeyip yaratılanları sınamak için gaybete girmektedir. Tecelli sürekli devam etmediği için Dürzi akidesinde üç asıl olmak üzere tecelli ve zuhur devirleri bulunmaktadır.¹⁷³

Ayrıca Dürziler için önemli bir diğer inançta tekammüs inancıdır. Onlara göre insanların ruhları sınırlıdır ve kişiye özgüdür herhangi bir artma veya eksilme olmaz. İnsan ölünce ruhu hemen başka bir bedende yeniden doğar, ceset ruh için bir libas mahiyetindedir bu yüzden de tenasüh yerine tekammüs ifadesi kullanılmaktadır.¹⁷⁴ Hatta Nusayriler de tenasühe inandıkları için eleştirilir, ruhun başka varlık bedeninde olması reddedilmektedir.¹⁷⁵ Ruhun bedenden bedene girmesi, ruhun değişmesi anlamında değil, ruhun yükselmek için çeşitli hallere intikal etmesi anlamındadır. Ve bu ruhun değişmesi, insanî bedenden bedene olmaktadır. Tekammüs peygamberler için de geçerli olmakla birlikte ruh, içinde bulunduğu hali de devam ettirir. Yani kadınlık erkeklikte devam ederken bedendeki bilgileri bir diğer bedene de taşıyabilir.¹⁷⁶ Bunun yanında ahiret hayatıyla ilgili kıyamet, cennet, cehennem gibi kavramları da kendi anlayışları çerçevesinde yorumlayıp öyle kabul etmektedirler. Örneğin, cennet tevhid inancına dair esasları kabul etmeyi, cehennem ise bu esasları reddetmeyi temsil etmektedir.¹⁷⁷

İslam dininin temel şartlarını kendilerine göre farklı anlamlar vererek sınırlandırmalarına rağmen tekammüs inançları için Kur'an- Kerim'den deliller sunmaktadırlar. Örneğin, "Halbuki sizler, ölü halde idiniz de O sizi diriltti; sonra yine sizleri

¹⁷¹ Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, 150.

¹⁷² İzzettin Abû, *ed-Durûz fi't-Tarih* (Beyrut, 1985), 140-141.

¹⁷³ Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, 169.

¹⁷⁴ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 554.

¹⁷⁵ Onat, *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, 281.

¹⁷⁶ İsmail Hakkı İzmirli, "Dürzi Mezhebi", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 1/3 (1926), 180-182.

¹⁷⁷ "Dürzîlik", *Temel İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 2/267.

öldürecek, sonra O sizi diriltecek sonra da ancak O'na döndürüleceksiniz.”¹⁷⁸ , “Ayetlerimizi inkâr edenler var ya, hiç şüphesiz onları ateşe atacağız, derileri piştikçe azabı tatmaları için onları başka derilerle değiştireceğiz.”¹⁷⁹ gibi ayetleri kendi inançlarının doğru olduğuna dair delil olarak kabul etmektedirler. Bu ayetlerin deliliyle birlikte ruhların beden değiştirmesi yine insandan insana olarak belirtilmekte, farklı bir beden olarak yani hayvan, bitki, dağ, taş vb. anlaşılmamaktadır.¹⁸⁰

Tenasüh ve tekammüs inançları arasında benzerlikler bulunmaktadır. Tenasüh diğer ismiyle ruh göçü; ruhun bir bedende ölümünün ardından ona uygun canlı veya cansız başka bir bedene intikal etmesi anlamına gelmektedir.¹⁸¹ Klasik mezhep tarihi kaynaklarında ele alınan fırkalarda tenasüh inancının bulunmasının temelinde, insanın ruhunun ölümsüzlüğü ve ruhun kendisini bir şekilde devam ettirmesi anlayışı bulunmaktadır. Bu anlayış kendisini tenasüh inancı olarak göstermektedir.

Ruhun devamıyla ilgili iki temel anlayış üzerinde durulmaktadır; birincisi ruhun, içinde bulunduğu beden cinsinden olmayan bir bedene geçmesi, ikincisi ise; ruhun kendi bedeni cinsinden bir bedene geçmesidir.¹⁸² Ruhun intikal ettiği bedenlerin farklılaşmasından dolayı tenasüh; nesh, mesh, fesh ve resh olmak üzere dört çeşide ayrılmaktadır. Dürziler ise; tenasühü kabul etmemekle birlikte çeşitlerinden neshi, tekammüs isminde kabul etmektedirler.¹⁸³ Nesh çeşidi, insanın beden ölümünden sonra ruhunun başka bir insan bedenine geçmesi, yenilenmesi görüşünü ifade etmektedir.

Ana kaynak *Resâilü'l-Hikme*'de ele alındığı gibi tekammüs inancının oluşmasında bazı etkenler bulunmaktadır. Bu etkenler beş maddede ifade edilebilir. İlki, nefsin kendini gösterebileceği bir bedene zorunlu olması, yani yükselmeyi daha üst konumlara erişebilmeyi ancak beden aracılığıyla yapmasıdır.¹⁸⁴ Eğer ruh ulaşabileceği bir beden bulamazsa gerçek manada mutlu olamaz ve gelişimini tamamlayamaz bundan dolayıdır ki ruh beden olmadan duramaz.¹⁸⁵ İkincisi ise, yaratıcının adaletinin bir göstergesi olmasıdır. Çünkü insan ruhu dünyada ona verilen kısa bir ömürden sonra yapıp yapmadıkları hakkında sorumlu olması ona

¹⁷⁸ Feyizli, *Feyzü'l-Furkan*, Bakara 2/28.

¹⁷⁹ 4/56.

¹⁸⁰ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 555.

¹⁸¹ Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, 410.

¹⁸² Bülent Baloğlu, “İbn Hazm'da Tenasüh (Reenkarnasyon) Anlayışı”, *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi* X (1998), 60.

¹⁸³ Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, 420.

¹⁸⁴ Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, 393; *Resâilü'l-Hikme*, ksm. fi Zikri'l Me'âd, 70/578-579.

¹⁸⁵ Ahmet Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 172.

verilen şartların eşit olması ile sağlanabilir. Bu adalet tekammüs ile gerçekleşir ve bütün ruhlar gömleklere yaptığı toplam amellerinin hesabını vermiş olmaktadır.¹⁸⁶ İnsan ruhu yaptıklarının karşılığında ya cezalandırılır ya da mükafatlandırılır bu adaletin bir gereği olarak ortaya çıkmaktadır.¹⁸⁷ Ruh, aynı zamanda beden değiştirerek farklı yaşam tarzlarını da yaşama fırsatı bulduğu için adalet sağlanmış, insanlar arasında da haksızlık ortadan kalkmış olmaktadır.¹⁸⁸ Bir diğer etken ruhların belli sınırdaki ve sayıda yaratılmış olmaları çünkü herhangi bir artma ve eksilme olmaksızın varlığını devam ettirmektedirler. Bu döngü tekammüs ile sağlanmaktadır.¹⁸⁹

Tekammüs inancının bir diğer maddesi, ruhun beden değiştirirken Muvahhid bir yaşamdaysa muvahhid bir yaşamın, müşrik bir yaşamda ise de müşrik bir yaşamın devam edeceği bedenlerde varlığını sürdürmesi ilkesidir. Son madde ise; daha önce değindiğimiz gibi ruh, gömlek değiştirirken cinsiyeti aynı kalmaktadır. Erkek ruhunun yine bir erkek bedeninde kadın nefsinin yine bir kadın bedeninde intikal etmesi önceki maddelerden adaletin bir gereği olarak gerçekleşmektedir.¹⁹⁰ Bununla birlikte tekammüsün gerçekleşmesi nefsin bulunduğu beden cansız hale gelmesinden hemen sonra, vakit kaybetmeden bazı durumlara göre olması gerektiği bedene intikal etmesi yine ilke olarak kabul edilmektedir.

Günümüzde Dürzîlerin sayısı net olarak bilinmemekle birlikte dört yüz, dört yüz elli bin civarında Dürzi'nin Suriye, İsrail, Ürdün ve Lübnan'da bulunduğu nakledilmektedir.¹⁹¹ Ayrıca dürzîlerin Beyrut'ta dini, sosyal ve kültürel merkezleri ve kurumları bulunmaktadır.¹⁹²

¹⁸⁶ Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, 397.

¹⁸⁷ *Resâilü'l-Hikme*, ksm. fi Zikri'l-Me'âd, 70/577-580.

¹⁸⁸ Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, 173.

¹⁸⁹ Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, 398.

¹⁹⁰ Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, 405; İzmirli, "Dürzi Mezhebi", 1926, 180-182.

¹⁹¹ "Dürzîlik", 2/266.

¹⁹² Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 575.

İKİNCİ BÖLÜM

TANRI'NİN CİSİMLENDİRİLMESİ İNANCINI İFADE EDEN KAVRAMLAR

1. Şii Fırkalarda Tanrı'nın Cisimlendirilmesi İnancını İfade Eden Kavramlar

Bu bölümde Şii fırkalarda Tanrı'nın Cisimlendirilmesi inancını açıklanırken ifade edilen kavramlar anlamlarıyla birlikte ele alınmıştır. Bölüm içerisinde tecellî ve zuhur kavramı, hulûl kavramı, teşbih ve tecsim kavramı ve tenasüh kavramı incelenmiştir. Bu kavramlar Şii fırkalar içerisinde yer alan fırkalar göz önünde bulundurularak Tanrı'nın cisimlendirilmesini daha iyi anlama niyetiyle sıralanmıştır.

1.1. Tecellî ve Zuhur Kavramı

Tecelli inancının ortaya çıkmasında Tanrı'nın kendisini zuhur etmesinin zorunlu olması temel sebep olarak kabul edilmektedir. Çünkü tecelli ve zuhur, Tanrı'yı yaratılmışlardan ayıran bir durumdur. Başka bir sebep ise Tanrı'nın bilinmesinin de zorunlu olmasıdır. Tanrı'nın yaratılmışlara kendini tanıtmaya için bir bedene tecelli etmesi gerekmektedir.

Tecelli kavramı (التجلی) , sözlükte belirme, ortaya çıkma, görünme, görünür olma anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁹³ Cilve kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Tasavvuf terimi olarak Hakk'ın varlığının çeşitli mertebelerde zuhur etmesi ve sûfinin de bu zuhuru idrak etmesi anlamına gelmektedir.¹⁹⁴ Zuhur kavramı (الظهور) terim anlamı olarak, ortaya çıkmak, gözükme anlamındadır.¹⁹⁵ Zuhûr kavramı Şia fırkalarının bir kısmında, gaybete giren imamın geri dönüp sahip olduğu imamet görevine devam etmesini ifade etmektedir.¹⁹⁶

Cürcanî, tecelli kavramını gaybların nurlarından kalplere açılan şeyler olarak tarif etmektedir ki tecellînin pek çok geliş yeri olduğundan onu çoğul kullanmaktadır.¹⁹⁷ Ayrıca tecelli-i zâtî (التجلی الذاتى) ve tecelli-i sıfâtî (التجلی الصفاتى) olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Tecellî-i Zâtî, sıfatlardan bir sıfatla birlikte sayılmaksızın zât olan şey anlamına gelirken, tecellî-i sıfâtî ise; zâttan ayırt edilebilmesi ve açıklanabilmesi için sıfatlardan bir sıfat olan şey olarak ifade edilmektedir.¹⁹⁸ Burada tecelli kavramının sıfatlar üzerinden

¹⁹³ Semih Ceyhan-Mustafa Sinanoğlu, "Tecellî", *Temel İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 8/40.

¹⁹⁴ Semih Ceyhan, "Tecellî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/241.

¹⁹⁵ Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz yayıncılık, 2004), 358; Mustafa Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 607.

¹⁹⁶ Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, 607.

¹⁹⁷ Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif Cürcanî (İstanbul: Bahar yayınları, Nisan 1997), "et-Tarif (Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü)", 56.

¹⁹⁸ Cürcanî, "et-Tarif (Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü)", 56.

tanımlanmasının sebebi, Hakk'ın zât olarak ancak kendi isimleri üzerinden tecelli etmesinden kaynaklanmaktadır.

Kur'an-ı Kerim de tecelli kavramı hem terim anlamda hem de sözlük anlamında kullanılmıştır. Nitekim Leyl suresinde "...açılıp parladığı zaman gündüze..."¹⁹⁹ , A'raf suresinde "Musa tayin ettiğimiz vakitte gelip Rabbi ona (hatiften ilâhî kelimeler ile) konuşunca: "Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım." dedi. (Allah): "(sen dayanıp da dünya gözüyle) beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde kalırsa sen de beni göreceksin." buyurdu. Rabbi (n cemâli) o dağa tecelli edince, onu yerle bir ediverdi ve Musa baygın olarak yere düştü. Ayılınca: "Seni tenzih ederim (sen yücesin, bu sözümünden dolayı) sana tövbe ettim ve ben iman edenlerin ilkiyim." dedi."²⁰⁰ Geçen ayetler tecelli kavramının geçtiği surelerdir. Kur'an da kavramın kullanıldığı mana ise; Allah'ın kudretinin ortaya çıkması ve Allah'ın eşyadaki tesirinin görünür olması anlamındadır.²⁰¹

Hadislerde tecelli kavramının kullanımı ise; güneş ve ay tutulmasıyla ilgili olarak hadislerde geçen "Allah bir şeye tecelli edince o şey Hakk'a boyun eğer" ifadesi yer almaktadır.²⁰² Yine başka bir hadis-i şerif de Peygamber'in bir güneş tutulmasından sonra kıldığı namazdan sonra güneşin yeniden belirmesi olayında, başka bir hadiste ise; ahirette müminlerin Allah'ı görebilmesi için Allah'ın kendisini zuhur etmesi tecelli kavramıyla ifade edilmiştir.²⁰³

Terim olarak bakıldığında tecelli, ilahi varlıkların yeryüzünde bulunan herhangi bir varlığa tecellisi yani onda, kendini bulması veya ilahi varlığın yeryüzüne inmesi kendini göstermesi veya kudretini zuhur etmesi olarak ifade edilmektedir.²⁰⁴ İlahi ruh, zamandan münezzeh bir durumda herhangi bir insana, herhangi bir nesneye veya herhangi bir varlığa tecelli etmesi veya onlarda ortaya çıkmasını da içine alacak kadar geniş kapsamlı bir kavram olarak da ifade edilmektedir.²⁰⁵

¹⁹⁹ 92/2.

²⁰⁰ 7/143.

²⁰¹ Ceyhan-Sinanoğlu, "Tecellî", 8/40.

²⁰² Ceyhan-Sinanoğlu, "Tecellî", 8/40.

²⁰³ Ceyhan, "Tecellî", 40/241.

²⁰⁴ Ceyhan-Sinanoğlu, "Tecellî", 8/40.

²⁰⁵ Ceyhan, "Tecellî", 40/243.

1.1.1. Gulât Fırkalarında Tecelli

Gulât fırkalar genel olarak incelendiğinde tecelli kavramının ayrı bir konumda yer almadığını görmekteyiz. Genellikle hulûl ve tenasüh kavramlarını açıklarken tecelli kavramıyla da ifade edilmektedir. Kâmilîyye fırkası, Ebu Kâmil'in taraftarlarının oluşturduğu bir fırkadır. İmametın bir nur olduğunu ve bu nurun ise kişiden kişiye geçtiğini, bu geçişin bazen nübüvvet bazen de imamet şeklinde tecelli ettiğini kabul etmektedirler.²⁰⁶

Gulât fırkalar içerisinde tecelli kavramını kabul eden fırkalardan birisi de Dürziliktir. Dürzilerde kullanılan Tanrı inancı kavramı, tecelli ve zuhur ile açıklanmaktadır. Fakat burada kullanılan açıklamanın hulûl ve tenasüh inancından çok farklı olduğu kabul edilmektedir. Hatta tecelli inancının hulûl inancından çok farklı olduğunu da ifade etmektedirler. Hulûl inancı değil tecelli kabul edilmekte ve Tanrı, kimsenin algılayamayacağı lahuti yönünü tecelli ve zuhur olarak göstermektedir çünkü nasut, sıfatlarıyla insana algılayabilmesi için görünen ilahi bir nurdur.²⁰⁷

Bu konuyla ilgili ifadelerin yer aldığı bir eserde; “siz Müslüman, Yahudi ve Hristiyanlar, Allah'ın Musa b. İmran'la kuru bir ağaçtan konuştuğuna, ona cansız, işitemeyen kuru bir dağdan hitap ettiğine inanıyor ve onu dağ ve ağaçtan işittiklerinden dolayı “Kelimullah” diye isimlendiriyorsunuz. Mevlâna Hakim'in yeryüzü hükümdarlarından biri olduğunu inkâr edemezsiniz. Sayılamayacak kadar çok kişinin efendilerine hükümdarlık yapan ve faziletleri taş ve ağaçla kıyaslanamayacak kadar çok olan Mevlâna Hakim, Bari Teala'nın onun lisanı ile konuşmasına, kudretini alemlere onun vasıtası ile göstermesine, insanlardan onun vasıtası ile göstermesine, insanlardan onun vasıtası ile gizlenmesine daha layıktır. Biz zikri Yüce olan Mevla'mızın sözünü işittiğimiz zaman “Bari Subhaneh şöyle şöyle dedi” deriz. Musa gibi ağaçtan bir uğultu işitip de “Allah'tan şunları şunları işittim” demeyiz. Bu sizin hiçbirinizin reddedemeyeceği akli bir delildir... Tanrı'ya örtü olmaya, düşünen ve anlayan varlıklar, düşünmeyen ve anlamayan varlıklardan daha layıktır. Nasıl oluyor da Mabut, ilah diye vasıflandırılan yüce Allah bir ağaca gizleniyor ve oradan hitap ediyor ve sonra o ağaç yanıyor ve Tanrı'nın örtüsü telef oluyor.”²⁰⁸ kesiti yer almaktadır. Burada ifade edilen inançlarına göre, Tanrı'nın bir cisme girdiğine inanmadıkları, hatta cansız

²⁰⁶ Kummi, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l Fırak ve Fırak'uş-Şia)*, 85.

²⁰⁷ Abû, *ed-Durûz fi't-Tarih*, 141.

²⁰⁸ Şenzeybek, *Dürzîlik, Doğuşu ve Temel Prensipleri*, 74-75. Hatib, *el-Harekâtü'l-Bâtiniyye fi'l-Âlemi'l-İslâmi*, 224.

kuru bir dağdan hitap ederek konuştuğuna inananlar gibi yapmadıklarına tam tersi Tanrı'nın kendine insandan bir örtü ile kendini gizlediğine inanmaktadırlar.

Dürziler Tanrı'nın tecelli ve zuhurunu ifade etmek için bazı benzetmelerde yapmaktadır çünkü bu benzetmelerle tecellinin mahiyeti daha iyi kavranmaktadır. Tanrı'nın nâsûti bedende zuhuru aynada görülen insan şekli gibi düşünülebilir nasıl ki aynada görülen suret insan o insanın kendisi ise nâsûti bedendeki öz de Tanrı'nın kendisidir ona dokunduğu zaman da kendisi de dokunmuş gibi olmaktadır.²⁰⁹ Dürzi inancında Tanrı görünen bilinen, ibadet edilebilmesi için kendini tanıtan bir Tanrı olarak kabul edilmektedir. Tanrı kendini nâsûti suret şeklinde kendini tanıtmaktadır ve son nâsûti suret de Hâkim bi-Emrillâh'tır. Aynı zamanda Hâkim b-Emrillah, Tanrı'nın en mükemmel ve son tecellisidir.²¹⁰ Tanrı'nın algılanabilmesi ve kendine ibadet edilebilmesi için kendini insanlara göstermesi gerekmektedir ki bu da Hakim'e tecelli etmesi ile gerçekleşmiştir.²¹¹ Bir canlı yani insan üzerinden tecellinin gerçekleşmesi, insanın anlayabilmesi ve idrak etmesini sağlayabilmek içindir. Ancak bu algılama tam ve bütün olarak gerçekleşmez.

1.1.1.1. Resailü'l-Hikme'de Kullanılan Tecelli

Dürzi inancında hulûl ve tenasüh kabul edilmez onların yerine tecelli ve zuhur inancının kabul edildiğini daha önce zikretmiştik. Onlara göre tecelli ve zuhurun gerçekleşmesinin sebebi yaratıcının yaratılanlardan tarafından bilinmesinin gerekliliğidir. Tanrı inancında lâhût ve nâsût kavramları ile bir açıklama yapılmaktadır. Ancak Tanrı'nın bilgisini ifade ederken lâhûtu ve nâsûtu arasında bir farklılık konulmaz. Bunu ifade ederken de: “o (nâsût), konuşan bir şahsa benzer. O'nun kesif cesede bağlı ince bir ruhu vardır. Yine O'nun kendisi ile eşyayı düzene koyduğu bir aklı vardır ve O (nâsûti suret) aklının son noktasının neresi olduğunu bilir. İnsanlar ise akıllarını, akıllarının yerini ve gerçekliğini bilmezler. Onlar akılları ile ilgili olarak yalnızca ondan ortaya çıkan şeyler ölçüsünde bilgi sahibidirler. Akıl, latif ruhtur. Ancak o kesif bir cesetten ortaya çıkar. Hiçbir kimse akıl cisimsiz olarak ortaya çıkar diyemez. Çünkü ruh ancak cisimle idrak edilir.”²¹²

Eğer Tanrı tecelli etmeseydi insanlar doğru yolu bulamaz ve bir bilinmezlik içinde olurlardı. Yine bunu ifade eden bir risalede; “Tanrı'nın hükümlerinin takdiri ile Tanrı, yaratılmışlara onların suretleri cinsinden bir suretin varlığında hitap etti. Onlarla bu surette,

²⁰⁹ İsmail Hakkı İzmirli, “Dürzi Mezhebi”, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 1/2 (1926), 75.

²¹⁰ Abdullah en-Neccâr, *Mezhebi'd-Durûz ve't-Tevhid* (Kahire: Darül Maarif, 1965), 95.

²¹¹ Hatib, *el-Harekâtü'l-Bâtiniyye fi'l-Âlemi'l-İslâmi*, 228.

²¹² *Resailü'l-Hikme*, el-Belâğ ve'n-Nihâye 9/80.

alıştıkları bir isimle muhatap oldu. Akıllar, O'nun suretinin zahirine alıştı. Hikmeti ile kendisinden yaratılmışlara bir ihsan olarak, onları kendi bilgisine tedrici olarak yükseltti. O'nun kudretinin büyüklüğünün gizli kalması ile yaratılmışlar istikrara kavuştu. Eğer yaratıcılarının bilgisi onlara alışkın olmadıkları bir biçimde ve yavaş yavaş ortaya çıkmasaydı, O'nun kudretinden çarpılırlar ve yok olurlardı.”²¹³ olarak yer almaktadır.

Başka bir ifade de ise tecelli eden yaratıcının var olduğu zorunludur aslında tecelli etmesi de zorunlu bir görev olarak açıklanmaktadır. Bu ifade ise; “Hangi adalet müşriklerin ifade ettiği gibi, yedi kat semanın üzerinde, yedinci kat semanın da üzerinde olan bir kürsüde olmayı ve bu durumda da bizi kendine ibadet etmekle ve onu bilmekle sorumlu tutmayı gerekli yapar. Herhangi bir insanın kendisine çok yakın bir duvarın arkasındaki bir şeyi, o şey ortaya çıkmadan, gözüyle görmeden ve kalbi ile mutmain olmadan bilmesi mümkün olur. Elbette bilinemez. Yaratıcının bu örtülere gizlenip sonra bu haliyle bizi kendisine ibadetle ve kendisini bilmekle sorumlu eylediğini yine O'nun isteği olarak görmekten yine O'na sığınırız. Tam tersi o, bize benzeyen bu nâsûfî surette zuhur etmiştir. Çünkü bu adaletin kendisidir.”²¹⁴ İfade edildiği gibi Dürzi kaynağında da kullanılan Tanrı'nın tecelli etmesinin sebepleri ve bununla birlikte böyle de bir gerekliliği bulunmaktadır. Dürziler tecelli ve zuhur kavramını ayrıntılı olarak açıklamaktadır. Diğer gulât fırkalar Tanrı inancını ifade ederken farklı kavramlar kullansa da aynı çerçeve de kullanılan kavramlardır.

1.1.2. Diğer Dinlerde Tecelli

Yaratıcının yeryüzünde kendini göstermesi eskiden var olan dinlerde kendini ortaya çıkaran bir olgu olmaktadır. Yeryüzünde kendini gösteren ilahi varlık farklı farklı şekillerde ifade edilmiştir. Örneğin; Hinduizm'de tanrı Vişnu, Krişna'ya tecelli ederek onu kutsal hale getirmekte, yine Yahova, Sina Dağında tecelli ederek onu kutsal hale getirmekte, yine Antik Greklerde Zeus nerede bulunursa orayı kutsal hale getirdiği inancı kaynaklarda bulunmaktadır.²¹⁵ Yahudilikte, Hinduizm'de ve Hristiyanlıkta tecelli kavramlarını görmekteyiz. Ancak Hinduizm de bulunan avatara inancı, tecelli kavramına örnek gösterileceği gibi daha çok hulûl kavramıyla bazen de tenasüh kavramıyla kullanılmaktadır.

²¹³ *Resâilü'l-Hikme*, Risâletü'l-Ğaybe 35/251.

²¹⁴ *Resâilü'l-Hikme*, İnin Dûni Kâimi'z-Zemân, 67/529.

²¹⁵ Mustafa Sinanoğlu, “Tecelli”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/243.

Hinduizm de avatara kavramı, Tanrı Vişnu'nun farklı şekle bürünerek yeryüzünde tecelli etmesidir.²¹⁶

Yahudilikte, “şekina” kelimesi Tanrı'nın tecellisini ifade etmek için kullanılan kavramdır. Burada ifade edilen Sina Dağında gök gürültüsü ile dağın titrediği ve kavmin dağa yaklaşamayıp Rabbi'nin tecellisinin engin bir ateş gibi görüldüğü yer almaktadır. Hz. Musa'nın vahyi aldığı toplanma çadırı, Yahova'nın tecellisinden sonra önem kazanmış, sonra da Kudüs'te mâbed inşa edilince de orası, tecellinin zuhur ettiği yer olmaktadır.²¹⁷

Hristiyanlıkta ise; Tanrı'nın yeryüzüne tecelli etmesinde, Hz. İsa üzerinde durulmaktadır.²¹⁸ Bununla birlikte Tanrı'nın İsa'ya hulûl etmesi, insanın Tanrı suretinde olması, yeryüzünün yaratılması, kutsal ruh ve kilisenin önemi gibi konuların bu tecelli ile birebir ilişkisinden kaynaklanmaktadır.²¹⁹

1.2. Hulûl Kavramı

Hulûl düşüncesinin aşırı Şii fırkalar arasında yayılması konusunda farklı görüşler rivayet edilmektedir. Bu görüşlerden birisi, hulûl düşüncesinin Müslümanlar arasında yayılması üç durumdan kaynaklanmaktadır. Bunlardan ilki Hint dinlerinin benimsediği hulûl inancının önce Mısır'a daha sonra da Müslümanlara geçtiği düşüncesidir. İkincisi eski İran'da bulunan Seneviyye'den Müslümanlara geçtiği düşüncesidir. Üçüncüsü ise Hristiyanlıktan Müslümanlara geçtiği düşüncesidir. Çünkü Hristiyanlıkta Allah'ın Hz. İsa'ya hulûl ettiği ve Hz. İsa'nın da insan görünümünde bir ilah olduğu kabul edilmektedir.²²⁰

Ayrıca Şehristânî; hulûl ve tenasüh inancının Yahudi ve Hristiyan mezheplerden intikal ettiğini nakletmektedir. Bunun sebebi ise Yahudilerin inancında yaratıcı, yaratılmış olana benzetilmekte, Hristiyanların inancında ise yaratılmış olan yaratıcıya benzetilmektedir. Bu inançlardan Şia etkilenmiş ve onların bazı insanlara, yaratıcı olma özelliği vermelerine neden olmuştur.²²¹ Başka bir rivayet ise hulûl inancının Yahudilerden sonra İslam içerisinde ortaya çıkmış olmasıdır. Çünkü bu inancı Müslümanlar içine ilk olarak Abdullah b. Sebe ortaya atmıştır.²²² Başka bir ifadeye göre hulûl inancı, eski İran, Hint dinleri, Zerdüştlük,

²¹⁶ Cemil Kutlutürk, “Hinduizm’e Göre Tanrı Vişnu'nun Yeryüzünde Bedenlenmesinin (Avatara/Hulûl) Temel Nedenleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 55/1 (2015), 144.

²¹⁷ Sinanoğlu, “Tecellî”, 40/243.

²¹⁸ Sinanoğlu, “Tecellî”, 40/244.

²¹⁹ Sinanoğlu, “Tecellî”, 40/245.

²²⁰ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 296.

²²¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, 159.

²²² Muhammed b. Abdilaziz b. Ahmed, *Akîdetü'l Hulûl ve't Tenâsüh Arzan ve Negzan* (Riyaz, 1430), 30.

Budizm, Sabîler tarafından benimsenmektedir. Hatta hulûl inancını ilk benimseyenin Harranlı Sabîler olduğu nakledilmektedir.²²³ Çalışmamızda kavramın tanımıyla birlikte, hulûl inancını benimseyen gulat fırkalar ve onların görüşleri, diğer din mensuplarından inancı benimseyenler ve tasavvuf içerisinde bulunan benzer inanişaya da yer verilmiştir.

Lügat olarak hulûl kavramına baktığımızda; bir şeyin başka bir şey üzerinde ortaya çıkmasıdır, inmesidir. Bir şeyin başka bir şeyle bütünleşmesidir, onun varlığı diğerinin varlığının göstergesidir.²²⁴ Bir şeyin diğer şeyde var olması yani gül suyunun güle sirayet etmesi gibi bir varlığa işaret edildiğinde diğer varlığa da işaret edilmesidir.²²⁵ (يحل حل) “halle yehullü” babından gelen Hulûl kavramı, “halle” kökünden bir mastardır. Girme, dahil olma, gizlice giriş, vuku bulmak, zuhur etmek, intikal etmek anlamlarına gelmektedir.²²⁶ Kur’an-Kerim de bu kavram kullanılmaktadır. Tâhâ suresinde “ فيحل عليكم غضبي /...sonra gazabım üzerinize iner.”²²⁷ Ayetinde geçen hulûl, gerekli olma anlamında yine “halle yehullü” babındadır. Mezhepler tarihi kaynaklarında geçen hulûl kavramın tanımı ise; yaratıcının zâtı veya sıfatlarının yaratılanlar içinden kişi veya kişilere geçip onlarla bir bütün olması anlamında ifade edilmektedir.²²⁸ Hulûl, yaratıcının insan, hayvan veya başka varlık görüntüsünde dünyada “bedenlenmesi/ cisimleşmesi” olarak yer almaktadır.²²⁹

Hulûl düşüncesini kabul edenler Hulûliyye isimli mezhep olarak kabul edilmektedir.²³⁰ Gâlî fırkalarda, Allah’ın beşerde, zatî veya ruhu olarak hulûl etmesi inancı bulunmaktadır. Onlar hululü cüz’i hulûl ve külli hulûl olarak ikiye ayırmaktadır. Cüz’i hulûlün, ışığa ve kuvveye güneşin işrakı şeklinde, külli hululün ise; kişinin melekeye veya şeytanın da hayvan şeklinde zuhuru gibi açıklanmaktadır.²³¹ Cürçânî, sözlükte hulûlü ikiye ayırmaktadır. İlki Hulûl-i Sereyânî; gül suyunun güle girmesi gibi iki cismin birbirine girerek birbirini işaret

²²³ Yusuf Şevki Yavuz, “Hulûl”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 1998), 18./342.

²²⁴ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 217.

²²⁵ Kürşat Demirci, “Hulûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı yayınları, 1998), 18/340.

²²⁶ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut, 1956), III/163.

²²⁷ 20/81.

²²⁸ Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, 219.

²²⁹ Yusuf Okşar, “Bir Hurafe Olarak Hulûl Kavramı”, *Marifetname* 8/1 (2021), 123.

²³⁰ Ğariri, *El-Cüzur et-Tarihyyetü ven-Nefsyyetü lil Gulüv ve'l Gulat*, 101; Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, 220.

²³¹ Ğariri, *El-Cüzur et-Tarihyyetü ven-Nefsyyetü lil Gulüv ve'l Gulat*, 104.

etmesidir. İkincisi ise; Hulûl-i Cîvârî; suyun bardağa girmesi gibi iki cismin birbirine zarf olması olarak aktarılmaktadır.²³²

Terim olarak ise; ilâhî zatın ve onun sıfatlarının yaratılmış olanlardan birine veya hepsine intikal ederek bir araya gelmesidir. Sözlükte kelime itibariyle bir yere yerleşmek, bir şeyi çözmek, intikâl etmek anlamlarına gelmektedir. Farklı şekillerde ifade edilmekle birlikte, bir varlığın cevher ile arazın birbiriyle olan ilişkisinde birinin varlığının diğerinin varlığında bulunması olarak da tanımlanmaktadır.²³³ Allah'ın insan veya başka bir maddi varlık suretinde zuhur etmesi olarak da ifade edilmektedir.²³⁴

En genel ayrımıyla Allah'ın ruhunun yaratılmışlara ve özellikle insan bedenine girmesine hulûl, insan ruhunun, insan bedenine veya bir hayvan bedenine intikal etmesine ise tenasüh kavramı kullanılmaktadır.²³⁵ Şehristânî'ye göre ise; tenasüh devirlerin tekrarıdır ve verilen ceza ve ödül başka bir alemde değil yaşanan bu dünyada içindedir. Hulûl ise, bir şahsın içine girme onun kendisi değildir, bu durum bazen zâtın hululü bazen de zâttan bir cüz'ün hululü şeklinde olmaktadır.²³⁶

Hulûl kavramı; Hinduizm'de Sanskritçe “avatara” kelimesiyle

Hristiyanlık'ta “incarnation” kelimesi ile (uluhiyyetin bedenleşmesi)²³⁷

Tasavvuf'ta ise “ittihâdiyye” kavramı ile

Panteist felsefeler ve vahdet-i vücûd nazariyesinde ise “hulûl-i âm”²³⁸ kapsamında ele alınmaktadır. “incarnation” kavramı da hulûl kavramının yabancı dil karşılığı olarak kullanılır ve ruhun en üst mertebeye ulaşması için beden de yeniden doğuşu olarak ifade edilmektedir.²³⁹

Hulûl kavramı, biraz daha ayrıntılı olarak ele alınırsa ikiye ayrıldığı görülmektedir. Birincisi mutlak Hulûl; Allah'ın her mekân da var olduğu ve zatı ile her şeye hulûl ettiğini

²³² Cürcani, “et-Tarifât (Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü)”, 90; Ahmed, *Akîdetü'l Hulûl ve't Tenâsüh Arzan ve Negzan*, 23-24.

²³³ Demirci, “Hulûl”, 18/340.

²³⁴ Ahmed, *Akîdetü'l Hulûl ve't Tenâsüh Arzan ve Negzan*, 23.

²³⁵ Yavuz, “Hulûl”, 18./342; Ğariri, *El-Cûzur et-Tarihîyyetü ven-Nefsiyyetü lil Gulûv ve'l Gulat*, 104.

²³⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, 279-280.

²³⁷ Demirci, “Hulûl”, 18/341.

²³⁸ Yavuz, “Hulûl”, 18./342.

²³⁹ Kürşat Demirci, ““Tenasüh””, *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi* (İstanbul, 1997), 4/331.

benimsemektir, “hulûl-i âm” olarak da isimlendirilmektedir.²⁴⁰ Tanrı'nın her yerde bulunduğunu, her şeyde görüldüğünü, meleğin bir şahısta ya da şeytanın bir hayvanda zuhur ettiğini kabul eden anlayıştır. Buna küllî hulûl da denir. Bu inancı benimseyenler arasında panteist felsefeler, vahdet-i vücûd nazariyesini kabul edenler ve Cehmiyye mezhebi bulunmaktadır. Allah'ın âlem ile birebir olduğu inancı vardır. İkincisi olan muayyen Hulûl ise; Allah'ın zatının belirli bir kişiye veya belirli bir eşyaya intikal etmesi şeklinde ifade edilmektedir. “Hulûl-i hâs” olarak da isimlendirilmektedir. Güneşin küçük bir pencere üzerine yansımaları gibi Tanrı'nın belirli bir şahıs veya nesnede tezahür ettiğini kabul eden anlayıştır. Buna cüzi hulûl da denir.²⁴¹ Örneğin, Hristiyanların Hz. İsa ile ilgili inançları, şiilerin imamlar hakkındaki görüşleri ve tasavvufta bazı sufilerin şeyhlere olan inançları “hulûl-i hâs” kapsamında açıklanmaktadır.²⁴² Çünkü Hristiyanlar, Allah'ın her şeyi ile Hz. İsa'ya intikal ederek onda cisimlendiğini kabul etmektedir. Hatta İslam içerisinde Sebeiyye, Hattabiyye, Beyaniyye, Nümevriyye, Hallâciyye, Hulmâniyye, Nusayriyye ve Dürziyye gibi fırkalar muayyen hulûlu benimsemekte, inançlarını da “Onu (insan şeklinde) tasarlayıp da ruhumdan üflediğim (ve o da dirildiği) zaman, (kudretim için) siz hemen ona secde ederek yere kapanın.”²⁴³ ayeti ile delil olarak kabul edip ortaya koymaktadırlar.²⁴⁴

Hulûl bir şey ile diğer şeyin birbirini işaret etmesi anlamında da kullanılmaktadır. Ayrıca Allah'ın gerek imamlara gerekse peygamberlere ve diğer insanlara hulûl ettiğine inanan tüm fırkalara da ‘hulûliyye’ ismi verilmektedir. Sufi fırkalardan İttihadiyye ile Vahdetü'l Vucüdiyye de hulûliyye'den sayılmaktadır. Yine Sebeiyye, Beyâniyye, Cenâhiyye, Rızamiyye, Batıniyye, Azakırıyye, Hulmaniyye, Necdiyye ve Dürziler gibi Şii gulât fırkalarının çoğunluğu Allah'ın insan şeklindeki tecessüm ve tecessüdüne inanmaktadır. Fransızcada ise bu inanca incarnation denilmektedir.²⁴⁵ Kaynaklarda geçtiğine göre, ilahi cüzün Hz. Ali'ye ve onun soyundan gelen imamlara intikal ettiğini kabul eden Sebeiyye fırkasını oluşturan Abdullah b. Sebe'nin, hulûl inancını ilk benimseyen kişi olduğu ifade edilmektedir. Abdullah b. Sebe tarafından ortaya çıkan hulûl inancının Beyan b. Sem'an ve Ebu'l-Hattâb el-Esedî

²⁴⁰ Yavuz, “Hulûl”, 18./342.

²⁴¹ Yavuz, “Hulûl”, 18./341-344.

²⁴² Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, 220.

²⁴³ 15/29.

²⁴⁴ Yavuz, “Hulûl”, 18./342-343.

²⁴⁵ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 217.

tarafından Müslümanlar arasında yaygınlaştığı ve gulât fırkalar arasında genel akide olarak kabul edilir hale getirildiği görülmektedir.²⁴⁶

Bağdadî, Hulûliyye ismini verdiği onuncu bölümde; hulûl inancını benimseyen fırkaları şu şekilde sıralamaktadır: Sebeiyye, Beyâniyye, Cenâhiyye, Hattabiyye, Şuray’iyye/Nemiriyye, Rızamiyye, Mukanniyye, Hulmâniyye, Hallâciyye ve Azâfira’dır.²⁴⁷ Meşkûr ise hulûl inancını benimseyen Gali fırkaları; Sebeiyye, Rizamiyye, Beyaniyye, Cenahiyye, Nusayriyye’den Necdiyye, Batiniyye, Azakiriyye, Hulmaniyye ve Dürziler olarak aktarmaktadır.²⁴⁸

Şehristani’nin Galiyye sınıflandırmasına baktığımızda; Sebeiyye, Kamiliyye, Albaiyye, Muğiriyye, Mansuriyye, Hattabiyye, Keyyaliyye, Hişamiyye, Nu’maniyye, Yunusiyye, Nusayriyye, İshakiyye olarak sıralanmaktadır.²⁴⁹ Yapılan sınıflandırmayı karşılaştırdığımızda ortak noktalardan biri olan Sebeiyye fırkasında; Hz. Ali ilahi ruhun kendisine hulûlu neticesinde yaratıcı kabul edilmektedir. Bununla birlikte hulûliyye, Allah’ın zatının yaratılanlardan birine veya bir kısmına intikal ettiğini kabul eden bütün aşırı fırkalara verilen genel isimdir. Hululiyye denilen grupların hepsi Allah’ın insanla birleştiğini ileri sürer.²⁵⁰

Galiyye fırkaların itikadi görüşlerinin ortak noktalarından biri de hulûl anlayışını benimsemeleridir. Ancak İslamiyet’ten önce de hulûl kavramı; ilahi ve üstün bir gücün belli sebeplerle bir insana veya hayvana bazen tamamen bazen de belli ölçülerde yansması olarak kabul edilmektedir.²⁵¹ Bu anlayışın ilk etkileri animistik dinlerde daha sonra olgunlaşıp temel inanç esası olarak kabul edilmesi Hinduizm ve Hristiyanlıkta ön plana çıkmaktadır. Ayrıca Gali fırkaların benimsedikleri ilahi gücün Hz. Ali’ye intikal ettiği inancı, daha önce Hint dinlerinde görülmüş oradan Mısır’a, onlardan da müslümanlara veya eski İran’da yaygın olan Seneviyye’den geçtiği araştırmalarda geçse de genel kabul edilen görüşe göre, Hz. İsa’nın insani görünümde ilahi güce sahip olduğu inancını benimseyen Hristiyanlıktan geçtiği ifade edilmektedir.²⁵²

²⁴⁶ Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, 219.

²⁴⁷ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 198.

²⁴⁸ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 217; Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, 220.

²⁴⁹ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, 159.

²⁵⁰ Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, 220.

²⁵¹ Hasan Kurt, “Şîa’da Hulûl Anlayışının Etkileri”, *HÜİFD*, 10/20, Çorum/5-28 (2011), 19.

²⁵² Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şîilik ve Kolları* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011), 328.

1.2.1. Nusayrilikte Hulûl Anlayışı

Her ne kadar Nusayriler hulûliyye'den kabul edilseler de Tanrı tasavvurları hulûl inancından daha farklı olarak açıklanmaktadır. Bu konuda net ve kesin bir inanış olmamakla birlikte farklı anlayışlar vardır. Bazı görüşler hem gulât fırkaların hem de Nusayrîlikte Tanrı'nın insan şeklinde yeryüzünde görünmesi inancı hulûl olarak benimsenmiş ayrıca inkarnasyon olarak görülmemiştir. Çünkü, inkarnasyon da Tanrı, insan eti olarak kabul edilirken hulûl de Tanrı'nın insan şeklinde görünmesi anlayışı vardır. Ancak bu görüşlere göre, Tanrı'nın insan biçiminde kendini göstermesi gerçekte de ondan olduğu anlamına gelmez. Hulûlun, inkarnasyon kavramına göre daha kapsamlı olduğu ifade edilmektedir. Bazı görüşlerde de Tanrı'nın cisimlendiği beden, gerçek beden olduğu yani görüldüğü bedenin kendisi olduğu anlayışı bulunmaktadır.²⁵³ İbn Nusayr da yaratıcının, yaratılanları sınamak için beşerî bir surette görünmeyi istediği ve bunu da bir insan şeklinde, ona kendi ruhu ve nefisini verdiği görüşündedir, yani insan şekli kendi cisimindedir.²⁵⁴

Klasik kaynaklarda Nusayrîler Ali'yi manâ olarak görmüşler, kendisinden başka bir ilah olmadığını, herhangi bir sayıya izafe edilemeyeceği gibi herhangi bir cesetle de cisimlenmez, zuhur ettiği beden ise gerçek bedeni değil, insanların onu anlayabilmesi için bir şekildir çünkü insanlar ancak beşerî algılayabilir.²⁵⁵ Onlara göre yaratıcının insan suretine bürünmesi onun, beşerî olduğu anlamına gelmez, insan bedeninde bulunsa da gerçekte ilah olduğu bilinmektedir. Onlara göre Allah, imamlara da hulûl etmiştir.

1.2.2. Hristiyanlıkta Hulûl Anlayışı

Hristiyan kaynaklarına göre Latince "caro" ifadesinden oluşan ve "uluhiyyetin bedenleşmesi anlamına gelen "incarnation" kelimesi hulûl kavramını işaret etmesi için kullanılmaktadır. Bu inanca göre Tanrı insanlığın kurtuluşu için İsa'nın bedenine bürünmektedir. Bu inanç bir esas olarak kabul görmektedir. Kutsal kabul edilen kitaplarda da bu esas belirtilmiştir. Yuhanna, İsa hakkında beşerî varlığından önce bulunan varlığı ile bütünleşen anlamında "pre-existent" anlayışı incarnation inancını desteklemektedir. Matta ve Luka da ise Hz. Meryem'in bakire olarak İsa'yı kucağına almasını onun uluhiyyeti ile ilişkilendirilmiştir.²⁵⁶

²⁵³ Arslan, *Nusayrî Geleneğinde İnkarnasyon Öğretisi*, 31-32.

²⁵⁴ Arslan, *Nusayrî Geleneğinde İnkarnasyon Öğretisi*, 32.

²⁵⁵ Onat, *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, 308.

²⁵⁶ Demirci, "Hulûl", 18/341.

İnkarnasyon ile ilgili başka bir inanç ise Hristiyanlık, üç kişilikte tek bir ilâhın olduğunu kapsayan Baba, Oğul ve Kutsal Ruh üçlüsünden oluşan bir inancı benimsemektedir. Bu üçlü arasında paylaşım ise Babanın kâinatı yaratması, Oğlun, ilahın inkarnasyonu ile insanlığı günahlardan kurtarmak için bedenleşmesi ve Kutsal Ruhun ise, ilahi mutluluğu, sevgiyi insanın kalbine ulaştırması olarak açıklanmaktadır. Bu inanç sistemi için din adamları bu durumun akılla kavranamayacağını ancak imanla kavranabileceğini bundan dolayı bunu “ilahî gizem” olarak ifade ederek olduğu şekliyle benimsenmesini ifade etmektedir.²⁵⁷

İnkarnasyon/ hulûl veya tenleşme olarak görülen bu inanışa göre Tanrı, İsa Mesih’te bir beşer suretinde görünmektedir. Hatta Hristiyanlara göre İsa Mesih, aynı anda hem gerçek beşer hem de gerçek manada Tanrı’nın oğludur. 325 yılının İznik konsilinde ilk defa Tanrı’nın bedenleşmiş oğlu olarak kabul edildiği duyurulmuştur. Bu hem bütünüyle ilahi hem de bütünüyle beşerî bir özelliğe sahip olduğunu açıklamaktadır.²⁵⁸

Hristiyanlar İsa Mesih’in öz, cevher olarak yaratıcıyı yansıttığını, insanlığın kurtuluşu için de beşer şeklinde tecessüd ettiğini benimsemektedir. Bu tecessüd anlayışı, aynı anda yaratıcı olma ve insan olma ilişkisinin nasıl olabileceği konusunda farklı görüşler ortaya çıkmasına sebep olmuştur.²⁵⁹

1.2.3. Tasavvufta Hulûl Anlayışı

Tasavvufi yorumlara bakıldığında hulûl ifadesiyle geçmese de hem vahdet-i vücud hem de tecelli ve ittihat kavramlarının hulûl çerçevesinde değerlendirildiğini görmekteyiz. İttihad kavramı sözlükte; mutlak, bir ve gerçek varlığın temaşa edilmesi olarak ifade edilmektedir.²⁶⁰ Burada aslında yok olan şeylerin ancak bu temaşa esnasında bir olarak görünmesi vardır. Başka bir tanım da da (الاتحاد) bir olma iki zâtın bir zâta dönüşmesi olarak ifade edilmiş ancak bir zâtın diğer zâta dönüşmesi onun yerini alması hulûl olarak ifade edilmektedir diye de belirtilmektedir.²⁶¹

İki şeyin tek şey haline getirilmesi ittihadın gerçek manası olarak ifade edilirken bir de mecazi anlamı bulunmaktadır. Mecazi anlamında üç durum bulunmaktadır; ilki, bir şeyin zaman içerisinde başka bir şeye dönüşmesi ki buna suyun havaya dönüşmesi örnek verilebilir,

²⁵⁷ Şinasi Gündüz (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri* (İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 95.

²⁵⁸ Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 96.

²⁵⁹ Mehmet Aydın, *Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 17-18.

²⁶⁰ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimler Sözlüğü* (İstanbul: Kabcacı yayınevi, 2001), 197.

²⁶¹ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 31.

ikinci durumda birleşme yoluyla iki şey özelliğini kaybederek farklı bir şeye dönüşmesidir ki buna da su ve toprağın birleşerek balçık olması örnek verilebilir, üçüncü durum ise bir kişinin başka bir kişinin yerini almasıdır, buna da meleğin insan şeklinde görünmesi örnek gösterilmektedir.²⁶²

Mezhepler tarihinde; ittihadiyye kavramı olarak görülmektedir. Kavram Mutezile mezhebinden Ahmed b. Habit, alemde iki düzenleyici vardır onlar da biri kadim biri hadis olan Allah ve İsa'dır, onlar ise birbirleriyle itihad halindedir görüşünü ifade etmektedir. Sufiyye'den ittihadiyye ise, insan ruhu saf hale gelip nur ile karşılaştığında ikilik ortadan kalkar yani Allah ile kul arasındaki ikilik kalkar ve bir olur düşüncesine sahiptir, gulât içerisinde de bu düşünceleri imamlar için benimseyenler olmuştur.²⁶³

Vahdetü'l-vücûd kavramı ise (وحدة الوجود) varlık birliği yani varlığın zorunlu ve mümkün varlık olarak ikiye ayrılmaması olarak ifade edilmektedir.²⁶⁴ Bir başka tanımda ise; Allah'tan başka varlık olmadığının idrakinde olmaktır.²⁶⁵ Temel düşünce olarak varlık hakır, düşüncesi ele alınsa da aslında vahdet anlayışında Tanrı-âlem-insan ilişkisi yer almaktadır.²⁶⁶

1.2.4. Gulât Fırkaların Hulûl Anlayışı

Gulât fırkalar; Sebeiyye, Keysaniyye, Harbiyye, Muğiriyye, Hamza b. Umara el-Berberi'nin mensuplarının oluşturduğu Hamziyye, Beyaniyye, Hattabiyye, Albaiyye ve Beşiriyye önde gelen fırkalar olarak ifade edilmektedir.²⁶⁷ Gâli fırkalar, ruhları teçhiz edilmiş askerler olarak görmektedir. Bazı görüşe göre de tenasüh inancı ve ruhların muayyen bir süre de yer değiştirdiğine inanmaktadır. Bu görüş, tenasüh ve ruhun insan bedenlerinde yer değiştirmesini bir dönem ve süreden meydana geldiğini iddia etmektedir. Buna göre her devir bir insan bedeni süresinden oluşmaktadır.²⁶⁸

Gulât fırkaların inanç esasları, kaynaklarda incelendiğinde genel olarak hulûl ve tenasüh kavramlarının birbiri yerine kullanıldığı görülmektedir. Bazı fırkalar, ilahi ruhun insan bedenine intikalini hulûl kavramıyla ifade ederken bazı fırkalar ise tenasüh kavramını

²⁶² Bilal Kemikli, "Tasavvuf Edebiyatında Hulûl ve İttihâda Dair Bir Risâle: "Risâle-i Redd-i Hulûl ve İttihâd"", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (Ankara 2001), 113.

²⁶³ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 274.

²⁶⁴ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 583.

²⁶⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimler Sözlüğü*, 371.

²⁶⁶ Ekrem Demirli, "Vahdet-i Vücûd", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 432.

²⁶⁷ Kummi, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l Fırak ve Fırak'uş-Şia)*, 155-156.

²⁶⁸ Kummi, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l Fırak ve Fırak'uş-Şia)*, 146-147.

kullanmaktadır. Beyâniyye, Muğiriyye, Hattâbiyye, Mansûriyye, Gurâbiyye ve Hişamiyye hulûl ve tenasühü birlikte kabul eden fırkalardır.²⁶⁹

Tenasüh kavramını kullanan fırkalardan birisi Cenâhiyye'dir. Abdullah b. Muaviye taraftarlarının oluşturduğu bu fırka, Allah'ın ruhunun önce Hz. Adem'e daha sonra da bedenler arası tenasüh yolu ile Abdullah b. Muaviye'ye geçtiğini kabul etmektedirler.²⁷⁰ Onlara göre bu tenasüh yolu ile birlikte Muaviye, Rab ve nebi olmaktadır. Cenâhiyye, tenasüh kavramını bedenden bedene geçerek ilahi ruhun değişmeden geçmesi anlamında kullanmaktadır. Harbiyye ise, hulûl kavramını kullanmaktadır. Başta Muhammed b. Hanefiyye olmak üzere Allah'ın, imamların bedenine hulûl ettiği inancını kabul etmektedirler. Muhammise ise, hulûl veya tenasüh kavramını kullanmadan Allah'ın, Muhammed, Ali, Fatîma, Hasan ve Hüseyin olmak üzere beş farklı surette kendisini gösterdiğini çünkü yarattıkları rablerinden kaçmasınlar diye kendisini beşer ve insan suretinde gösterdiğini iddia etmektedirler.²⁷¹

1.3. Tecsim ve Teşbih Kavramı

Aşırı Şii fırkalarda bulunan tecsim inancının, iki durumdan etkilenmesi söz konusudur. Bu durumlardan ilki, Allah'ın yaratılana benzetilmesi inancında Yahudilerden etkilenmesidir. İkincisi ise, yaratılanın Allah'a benzetilmesi inancında Hristiyanlardan etkilenmesidir.²⁷² Burada tecsim ve teşbih kavramlarının sözlük anlamlarını ve gulât fırkalarda bu kavramları kabul eden fırkaların görüşlerini ele alacağız.

Lügat olarak tecsim kavramı ele alındığında; Arapça ceseme (جسم) kökünden, gövdesi büyük olan anlamında cism, insan ve diğer canlılar gibi varlığını oluşturan cesed, beden anlamlarına gelmektedir.²⁷³ Tecsim kavramı, Allah'ı cisim olarak kabul etme ona cisme ait özellikler verme olarak tanımlanmaktadır. Allah'ı üç boyutlu olarak düşünmeyi, Ona el, yüz, ayak gibi özellikler vererek Allah'ı cisimlendirmeyi ifade etmektedir. Tecsim düşüncesini kabul eden, Allah'a cismani özellikler ileri süren ve onu cisim olarak gören grup mücessime olarak isimlendirilmektedir.

²⁶⁹ Obaidullah Fotowat, *On İki İmam'ın Aşırı Şii'lere Yaklaşımı* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 78.

²⁷⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, 36.

²⁷¹ Kummi, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l Fırak ve Fırak'uş-Şia)*, 157.

²⁷² Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 296.

²⁷³ İlyas Üzümlü, "Mücessime", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31./448.

Çoğunluk tecsim düşüncesinin Şia içerisinden zuhur ettiğini ve tecsime ait düşünceleri ilk ortaya koyan kişinin de Abdullah b. Sebe olduğu ifade edilmektedir.²⁷⁴ Hişam b. Hakem, mücessime'nin Şia içerisindeki lideri olarak kabul edilmektedir. Onun görüşleri arasında; Allah'a ait olan genişliği, derinliği ve uzunluğu var olan bir cisim nitelendirilmesi yapılmakta ve Allah'ı rengi, kokusu, oturması kalkması, hareket etmesi ve dokunabilme özelliğinin olduğu kabul edilmektedir.²⁷⁵ Aynı zamanda Eş'arî'nin eserinde, Hişam b. Hakem için; “*onun betimlediği Rabbi bir cisimdir; gider ve gelir, bazen hareket eder, bazen durur, bazen oturur bazen ayakta durur; onun uzunluğu, eni ve derinliği vardır. Çünkü böyle olmayan bir şey yokluk tanımına girer.*”²⁷⁶ ifadesi yer almaktadır. İbn Hazm, Allah'ın cisim olarak kabul edilmesini reddetmektedir. Çünkü Ona göre bir cismin varlığını devam ettirebilmesi için bir zaman ve mekâna ait olması gerekir.²⁷⁷

Teşbih kelimesi (التشبيه) kavram olarak benzetmek, dengi ve benzeri olduğunu kabul etmek anlamlarına gelmektedir. Sözlükte ise; bir durumun diğerine mana da ortak olduğunu ifade etmektedir. Sözlükte; “*Bir şeyin kendisinde bulunan niteliklerinden bir nitelikte iki şeyin ortaklığını göstermektir. Arslandaki cesurluk ve güneşteki ışık gibi.*”²⁷⁸ şeklinde tanımlanmaktadır. Allah ile yaratılmışlar arasında zatı ve sıfatları bakımından benzerlik kurmayı ifade etmektedir.²⁷⁹ Teşbih inancını kabul eden grup da müşebbihe olarak isimlendirilmektedir. Müşebbihe; Allah'ı sonradan yaratılmışlara benzeten grup için kullanılmaktadır.²⁸⁰ Teşbih inancı galiyye fırkalar arasında benimsenmektedir. Ayrıca, Allah eşi, benzeri bulunmadığı için Onun cinsi, tasavvur edilmek istenirse açıklarken kullanılan ifadeler benzetmeye gireceği için Allah, vâcibu'l-vücûd olarak kabul edilmiştir. Vâcibu'l-Vücûd ise insanlar tarafından bilinemez ve renk, şekil cinsinden de yaratılanlara benzemez.

²⁷⁴ Gülüzar Aydoğan, *Seyyid Nesimi ve Şah İsmail Hâtâyî'nin Şiir ve Kelamlarında Tenasüh, Hulûl, Tecsim* (Nevşehir: Nevşehir Hacı Beştaş Veli Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 38.

²⁷⁵ Üzüm, “Mücessime”, 31./448; Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, 61-62.

²⁷⁶ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, 61.

²⁷⁷ Recep Önal, “İbn Hazm Teolojisinde Teşbih ve Tecsim İnancı: Müşebbihe ve Mücessime'ye Yönelik Teolojik Eleştiriler”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (2018), 922.

²⁷⁸ Cürcani, “et-Tarifât (Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü)”, 60.

²⁷⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “Teşbih”, *TDV Temel İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/558.

²⁸⁰ Cürcani, “et-Tarifât (Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü)”, 213.

Ancak müşebbihe, Allah'ı yaratılanlara benzetmenin mantıki çerçevede bir sorun teşkil etmediğini hatta naslarda da teşbih yapıldığını iddia etmektedir.²⁸¹

1.3.1. Gulât Fırkalarda Teşbih

Gulât fırkalar içerisinde teşbih düşüncesini benimseyen ilk fırka Muğiriyye olarak geçmektedir.²⁸² Bağdadi, eserinde Müşebbihe başlığı altında Allah'ın zatını insana benzetenleri sıralamaktadır. Bunlardan ilki Sebeiyye'dir. Allah'ın zatını Ali'ye benzeterek onu ilah olarak kabul etmektedirler. Beyaniyye ise, yaratıcının organları olan, insan şeklinde fakat nurdan meydana geldiğini ve organlarında da yüzü dışında her yerinin yok olacağına inanmaktadırlar.²⁸³ Muğiriyye ise; yaratıcının organları olduğunu ve organlarının ise harfler şeklinde olduğunu kabul etmektedir.²⁸⁴ Aynı zamanda Allah'ın insan şeklinde olduğunu, başında tacı olan ve harfler sayısınca organları bulunan varlık olarak kabul etmektedir.²⁸⁵ Mansuriyye ise; Ebu Mansur'un kendini rabbine benzeterek göğe çıktığını benimsemektedir. Hattabiyye de Ebu'l Hattâb'ın ilah olduğunu kabul etmektedir.²⁸⁶

Yine aynı şekilde Hulmaniyye; Allah'ın her güzel surete hulûl ettiğini iddia etmektedir. Hulûliyye'nin Allah'ın imamların şahıslarına hulûl ettiği düşüncesinden dolayı imamları ilah olarak kabul etmektedir.²⁸⁷

Nusayrilere göre, Ali mâna itibariyle kendisinden başka ilah olmayandır. Yine kalpler elinde bulunduğu için insanlar onu, bir cesette bulunan beşer olarak kabul edilmektedir. Ve inanç sisteminde "Ali'den başka ilah olmadığına şahitlik ederim" şeklinde temel bulunmaktadır.²⁸⁸

Teşbih kavramı, yaratılanları Allah'a veya Allah'ı yaratılanlara benzetme iken, teccim kavramı Allah'a cismani sıfatlar kabul etme ve Allah'ı cisim olarak düşünme anlamlarına gelir. Bazen bu iki kavram birbirini yerine kullanılmış, eş anlamlı olarak kabul edilmiştir.

²⁸¹ Yavuz, "Teşbih", 40/558-559.

²⁸² Fotowat, *On İki İmam'ın Aşırı Şiîlere Yaklaşımı*, 79.

²⁸³ Kummi, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l Fırak ve Fırak'uş-Şia)*, 126-127.

²⁸⁴ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, 37.

²⁸⁵ Kummi, *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l Fırak ve Fırak'uş-Şia)*, 138.

²⁸⁶ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 169.

²⁸⁷ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 170.

²⁸⁸ Onat, *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, 307.

1.4. Tenasüh Kavramı

Tenasüh inancının gulât fırkalar içerisinde yer etmesinde, etkilendikleri kaynaklarda muhtelif görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden ilki, tenasüh inancının aşırı şii fırkalara Hint dinlerinden Maniheizm aracılığıyla geçtiği düşüncesidir.²⁸⁹ Başka bir görüşe göre, tenasüh inancının Hint dinlerinden veya Yunan felsefesinden geçmiş olabileceğidir. Sadece bir yerden alındığı düşüncesi olmamakla birlikte Mecûsilik, Mezdekiyye, Brahmanizm ve Sâbiîlik ile birlikte senkretik bir yapıda olduğu da görüşler arasındadır.²⁹⁰

Ayrıca ilk ne zaman ortaya çıktığı net olarak bilinmese de eski zamanlardan beri varlığı bilinmektedir ki tenasüh ile ilgili ilk düşünceler de M.Ö 450 yıllarında Pisagor'a ait olan düşünceler olduğu kabul edilmektedir.²⁹¹ Pisagor, her yaşamın bir ödül veya ceza olarak sürekli varlığını sürdürdüğünü, tenasühün de hayvan ve insan bedeninde gerçekleştiğini kabul etmektedir.²⁹² Yine ulaşılabilen en eski kaynaklarda ruhun olgunlaşmaya kadar bedenlerde dünyada bulunması, anlamıyla Hint kutsal metinleri olan Upanişadlarda (MÖ 800-400) bulunmaktadır. Ayrıca Antik Yunan ve Mısır'da bu anlayış MÖ 500 yıllarında görülmeye başlamıştır.²⁹³

Bağdadi'nin eserinde Ashâbu't-Tenasüh olarak açtığı bölümünde; el-Mâneviyye, filozoflardan bazıları, Yahudilerin bir kısmı, gulâtan Beyâniyye, Cenâhiyye, Hâttabiyye, Ravendiyye fırkalarının tenasühü benimsediğine yer vermektedir.²⁹⁴

Gulât fırkalar içerisinde tenasüh inancını benimseyen fırkalar kendilerine Kur'an ayetlerini delil olarak almışlardır. Tezimizin bir bölümünde, tenasüh inancına delil gösterilen ayetleri ve tenasühün olmadığına dair Kur'an'da yer verilen ayetlerden örneklere yer verilmiştir. Ayrıca tenasüh inancını benimseyen diğer din mensuplarının bu inanca ait olan fikirleri ve görüşleri gulat fırkaların onlardan etkilenme durumu ele alınmıştır.

Lügat olarak tenasüh kavramı ele alındığında; (التناسخ) kelimesi, N, S ve H harflerinin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Arapça olarak “نسخ” kökünden gelmektedir. N-s-h, kökü

²⁸⁹ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 297.

²⁹⁰ Mehmet Bulğen-Adnan Bülent Baloğlu, “Tenâsüh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2011), 40./443.

²⁹¹ Ali İhsan Yitik, “Tenâsüh”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/441.

²⁹² Emrullah Fatış, “Akli ve Nakli Açısından Reenkarnasyon (Tenâsüh)”, *Hikmet Yurdu* 9/17 (Haziran 2016), 150.

²⁹³ Mehmet Bulğen, “İslâm Dini Açısından Tenâsüh ve Reenkarnasyon”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (05 Mart 2014), 65.

²⁹⁴ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 208-209.

“bir şeyi başka bir şeyle değiştirmek”, “yerine başka bir şey koymak” anlamlarına gelir, “şeyi başka bir şeyle değiştirerek onu ortadan kaldırmak” fiiliyle ifade edilmektedir.²⁹⁵ Tenasüh kelimesi Yunanca da iki kavramın bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. “Metem” yani, bir şeyden başka bir şeye yer, hâl değişimi, geçmesi, “Psyche” ise, ruh veya nefis anlamlarına gelen bu iki kavramın birleşmesiyle “Metempsychosis” kavramıyla ifade edilir ki nefsin bir bedenden bir bedene geçmesi anlamını ifade etmektedir.²⁹⁶

Yine kavram olarak incelendiğinde ikiye ayrıldığını görülmektedir. Birincisi; et-Tenasühü't-Tesa'udî: ruhun cismani konumdan üst mertebeye yükselmesini ifade etmektedir. Ruh önce en alt mertebedeki bitkilere oradan hayvan bedenine oradan da yükselerek insan bedenine ulaşır. Ruhun belli şartları yerine getirerek kâmil mertebeye veya melek konumuna yükselebilmesi inancıdır. İkincisi de et-Tenasühü't-Tenâzüli: ruhun en üst mertebeden altta inmesi, insan suretinden hayvan bedenine, bitkilere ve cansız varlıklara geçmesi olarak açıklanmaktadır.²⁹⁷

İslam Mezhepleri Tarihi kaynaklarında ise tenasüh; ruhun bir cisimden başka bir cisme, bazen bir bedenden hayvana bazen de bir hayvandan insan bedenine geçmesi, felsefi anlamda ise, ruhun sıçraması, mecaz anlamında ise, şekil değiştirme, kavram olarak ise, beden ve ruh arasındaki zâti aşktan kaynaklanan birbirlerine olan bağlar, ruh ve beden ilişkisini birbirinden hiç ayırmadan başka bir bedene ilişmesi veya geçmesi olarak nakledilmektedir.²⁹⁸ Bir ruhun bir bedenden diğerine veya farklı bedenlere geçmesi olayına genel olarak verilen isimdir.²⁹⁹ Tenasüh, ölümden sonra ruhun başka bir bedene geçerek yeniden dünyaya gelmesi inancıdır.³⁰⁰ Beden ve ceset arasında bulunan ruh, ölümden sonra, başka bir bedene girerek varlığını devam ettirmektedir.³⁰¹ Bir diğer tanımda ise, bir şeyin olduğu gibi başka bir yere kopyasını çıkarmak, onu başka bir yere taşımak olarak ifade edilmektedir.³⁰² Bununla birlikte tenasüh kavramında dört mertebe bulunmaktadır. Bunlar;

- 1- Nesh: insanda bulunan ruhun, başka bir insan bedenine geçmesi
- 2- Mesh: ruhun, dört ayaklı veya yırtıcılar olarak hayvanların bedenine geçmesi

²⁹⁵ Adnan Bülent Baloğlu, *İslam ve Reenkarnasyon* (İstanbul: Bilgi Kültür Sanat Yayınları, 2016), 37-38.

²⁹⁶ Orhan Hançerlioğlu, *İslâm İnançları Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984), 639.

²⁹⁷ Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, 411.

²⁹⁸ Cürcani, “et-Tarifât (Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü)”, 66.

²⁹⁹ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Nobel Yay., 2013), 312.

³⁰⁰ Ali İhsan Yitik, “Tenâsüh”, *Temel İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 8/92.

³⁰¹ Ahmed, *Akîdetü'l Hulûl ve't Tenâsüh Arzan ve Negzan*, 310.

³⁰² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III/61; Yitik, “Tenâsüh”, 2011, 40/441; Ahmed, *Akîdetü'l Hulûl ve't Tenâsüh Arzan ve Negzan*, 309.

- 3- Fesh: ruhun, daha alt mertebede bulunan zararlı hayvanların bedenine geçmesi
- 4- Resh; ruhun, cansız varlıklara, bitkilere geçmesi³⁰³

Bu mertebeleri benimseyerek insan ruhunun kendini yükselttiğine inanan gruba ise tenasühiyye denilmektedir. Bu grup mensupları; İsfahan'da Hurremiyye ve Kudekiyye, Rey'de Mazdekiyye, Azerbeycan da Zukuliyye, Maveraunnehir de Beyaz Elbiseliler, bazı bölgeler de ise Kırmızı Elbiseliler olarak kendilerine farklı isimler verdikleri rivayet edilmektedir. ³⁰⁴ Ruhun, ölümden sonra bedende yeniden hayat bulması inancı farklı şekillerde de aktarılmaktadır.

- Örneğin, Latince “renovatio” yeniden doğuş, “reincarni” yeniden bedene bürünme, “transmigrare” ruh göçü olarak,
- Grekçe, “metapsychosis” yeniden canlanma, “paligenesis” yeniden yaratılma, “metasomatosi” yeniden bedenlenme, “metaggismos” yeniden cisimlenme olarak
- Süryanice, “taspikha” yeniden cisimlenme olarak
- İbranice, “gilgul ha-nefeş/ neşamot, ruhun yeniden bedene bürünmesi olarak³⁰⁵
- Türkçe'de ruh göçü, yeniden doğuş olarak
- Fransızca da reenkarnasyon olarak ve en son da Arapça da tenasüh olarak ifade edilmektedir.³⁰⁶

Bir diğer görüşe göre ise; tenasühiyye, insanın bedeninin sürekli bir değişimin içinde olduğunu asıl olanın ise ruh olduğu, yani beden bir elbise olduğunu benimsemektedir.³⁰⁷ Başka bir ifadeye göre, ruh bedenden bedene geçmez, yer değiştirmez ancak ruh, aynı kalarak ruhun yer değişikliği değil bedenini yani elbisenin değişikliğinden söz edilmektedir.³⁰⁸ Bedeni canlandıran ruh olduğu için kişinin yaptıklarının ağırlığı veya hafifliğini yine ruh devam ettirmekte; bu, ruhun yükselmesi veya alçalması olarak da ifade edilmektedir ki bu durum sonsuza kadar bu şekilde sürmektedir.³⁰⁹

Tenasüh inancı, insanın ölümsüzlük düşüncesinin bir gereği olarak ruhun bedenini ölümden sonra başka bedenlere geçerek varlığını sürekli devam ettirmesi anlayışıyla da

³⁰³ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 540.

³⁰⁴ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 540.

³⁰⁵ Yitik, “Tenâsüh”, 2011, 40/441.

³⁰⁶ Adnan Bülent Baloğlu, *İslam'a Göre Yeniden Doğuş Reenkarnasyon* (Ankara: Avrasya Yayınları, 2001), 26-27; Mustafa Çetin, “Kur'an Işığında Reenkarnasyon (Tenâsüh)”, *Diyanet İlmî Dergi* 31/4 (1995), 122.

³⁰⁷ Malâtî, *et-Tenbih ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l- Bid'a*, 27-29.

³⁰⁸ Temel Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri* (Ankara: DİB Yayınları, 2020), 142-143.

³⁰⁹ Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 750.

ilgilidir.³¹⁰ Dünyada bulunan beden ruh birlikteliği ahiret hayatı için de geçerli olmaktadır.³¹¹ Bu birlikteliğin nasıl olacağı ve ölümden sonraki hayatın belirsizliğini giderme ihtiyacı doğmuştur. Tenasüh inancı, hem ölümsüzlüğü hem de yaşanan hayatta davranışların karşılığının nasıl verileceğini açıklayarak bu belirsizliği ortadan kaldırmaktadır.³¹² Tenasüh inancı eski Mısır, Yunan, Roma geleneğinde, Hint kökenli dinlerde, Yahudi Kabala geleneğinde ve gulât fırkalar içerisinde benimsenen bir inançtır.³¹³ Hatta tenasüh inancının gulât fırkalara Hint inanç sisteminin etkisiyle girdiği kabul edilmektedir.³¹⁴ Ancak tenasüh inancının bu gelenekler arasında ilk kimden çıktığı veya kimin kimden etkilendiği net ve kesin olarak bilinmese de eski dönemlerden itibaren bilinen bir inançtır.

1.4.1.Mısır, Yunan ve Roma Geleneğinde Tenasüh

Yunan düşüncesinde tenasüh ile ilgili görüşleri ve düşünceleri ortaya atan ilk kişi M.Ö 450 yıllarında yaşadığı kabul edilen Pisagor'dur.³¹⁵ Pisagor, ruh ile ilgili görüşlerinde ruhun ölümsüz olduğu ve beden ruh için bir araç olduğunu, insan yaşamının ise ancak ölüm ve doğum arasında olduğunu ifade etmektedir.³¹⁶ Onun ruh hakkındaki görüşlerinin bir kısmı şu şekildedir:

“Ölüm anında, ruhun bedenden ayrıldığını ve yaşamı sırasındaki davranışları nedeniyle, bir üst basamağa mı, yoksa bir alta mı gideceğine karar verilen, bir geçici âleme gittiğini savunurdu. İslamiyet'in Araf, Yahudiliğin Horeb, Hıristiyanlığın da Pürgatuar (arınma yeri) dediği bu geçici âlemde kalma süresi, bireyin yaşamı sırasında yaptıklarına bağlıydı. Bu noktada, bir diğer evrensel yasa daha devreye giriyordu ki, bu yasa, yaşamların birbirlerine yansması yasasıydı. Bir örnek vermek gerekirse, bir önceki yaşamını bir hayvanın varlığında yaşamış insanın, kendi yaşamında, o hayvanın bazı davranışlarını göstermesi doğaldı. Eğer birey bu davranışlarını düzeltirse, bir sonraki yaşamında daha üstün bir insan olabilir, düzeltmezse de hayvansal bedene geri dönebilirdi. Bu durumu Pisagor, "Her yaşam bir öncekinin ödül veya cezasıdır" diye ifade ederdi. Pisagor'un, bir başka iddiası

³¹⁰ Yitik, "Tenâsüh", 2020, 8/92; Baloğlu, "İbn Hazm'da Tenasüh (Reenkarnasyon) Anlayışı", 52.

³¹¹ Vahdi Boydaş, "Ruh Göçü (Reenkarnasyon)", *Diyanet İlmî Dergi* 31/2 (1995), 44.

³¹² Veysel Güllüce, *Kur'an Işığında Reenkarnasyon* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004), 48.

³¹³ Yitik, "Tenâsüh", 2020, 8/92-93.

³¹⁴ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmîne Giriş* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2016), 226.

³¹⁵ Yitik, "Tenâsüh", 2011, 40/441.

³¹⁶ Cihangir Gener, *Ezoterik-Batını Doktrinler Tarihi* (İstanbul: Beyaz yayınları, 2011), 171.

*daha vardı: "Hayvanlar, nasıl insanların akrabası ise insanlar da tanrıların akrabalarıdır" diyordu."*³¹⁷

Bununla birlikte Pisagor'a göre bu sınırsız ruh beden döngüsünden kurtulup yeniden bedenlenmeyecek olan insan, kâmil insandır yani en üst mertebede bulunan insandır.³¹⁸ İnsanın hedefi ise kâmil insan olmaya ulaşmak için davranışlarda bulunmaktır. Ayrıca Pisagor, bir köpeğin dövülürken çıkardığı sesleri ölen bir arkadaşının sesine benzettiği için insanların hayvan bedenine girebileceği inancından dolayı arkadaşının bir hayvanda yeniden bedene girdiğini kabul etmektedir.³¹⁹

Ayrıca Mısır ve Yunan uygarlıkları birbirleriyle etkileşimleri oldukça iç içe olmuştur. Apollon, Anadolu da ilk uygarlığı kuran halk olan Luvilerin Güneş Tanrısı olup "Evrensel Baba" anlamına gelmektedir.³²⁰ Yaygın halk inanışına göre de Orfeus, Apollon'a adanmış ve kendi dini inanışlarını Mısırlı rahiplerin yöntemleriyle yaygınlaştırmış kişidir. Onun inanışına göre ruh:

*"Ruh, bedende bir mezardaymış gibi haptir. İnsanın görevi, ruhunu arındırmak ve özgürleştirmektir. Ruh hem bu dünyada hem öte dünyada günahattan ancak ritüelik uygulamalar ile arınabilir. Ölüm anında bedenden ayrılan ruh, başka bir bedende doğmadan önce unutmaya pınarından su içer. Ruh göçüne ancak, Orfeus öğretisine kabul edilmeye son verilebilir. Yeniden doğuşun önüne geçmek için inisiyelere, birlikte gömülecekleri, üzerinde gizli sırların yazılı olduğu bir altın plaka verilir. Ölümden sonra ruh, doğru bir hayat sürdürdüyse cennete, kötü ise cehenneme gönderilir. Ödül veya ceza aşamasından sonra ruh, yeni bir bedende, yeniden doğar. Ancak üç kere doğru yaşam süren bir ruh, yeniden doğuş döngüsünü kırabilir ve özgürleşebilir."*³²¹

Aktarılan bilgilere göre Yunan ve Roma geleneğinde tenâsüh inancı eskiden beri var olan bir inanıştır. Ortaya atılan görüşler genel hatlarıyla bazı topluluklar tarafından da benimsenmiştir.

³¹⁷ Gener, *Ezoterik-Batını Doktrinler Tarihi*, 171.

³¹⁸ Gener, *Ezoterik-Batını Doktrinler Tarihi*, 172.

³¹⁹ Yitik, "Tenâsüh", 2011, 40/441.

³²⁰ Gener, *Ezoterik-Batını Doktrinler Tarihi*, 148.

³²¹ Gener, *Ezoterik-Batını Doktrinler Tarihi*, 149-150.

1.4.2. Hint Dinlerinde Tenasüh

Hint inanç sisteminde tenasüh öğretisi bir işaret olarak kabul edilir ve tenasühe inanmayan bir kişi Hindu olarak kabul edilmemektedir.³²² Onlara göre, ruh gerçek bilgi seviyesine ulaşmadıkça tam olarak algılanamaz. Ruh, gerçek bilgi seviyesine bireyler üzerinde dolaşarak, bir şeyler öğrenerek bilgi seviyesini artırmaktadır. Ruhun bedenlerdeki dolaşımının iki amacı vardır; ilki, maddenin şekilden arınması ikincisi ise ruhun öğrenme isteğidir ki bu bilgi, ruhun kendi yüceliğini tam olarak kavrayana kadar bedenlerdeki dolaşımını da devam ettirmektedir.³²³ Tenasüh kavramı Hint dinî inançlarda “samsara” yani sonsuz ölüm ve yeniden diriliş kavramı olarak aktarılmaktadır.³²⁴ Samsara, ruhun ölümden sonra farklı bedenlerde cisimleşmesine imkân tanır ve bu inanç ilk defa Upanishad metinlerinde yer almaktadır.³²⁵ Bu samsara inancı dört temel şekilde delillendirilmektedir:

- 1- Ruh bedenle ayrılmaz bir bütünlük içerisinde ancak, şekil olarak sabit bir bedene ait değildir. Ruh varlığı konusunda iki görüş vardır; birincisi, ruh diye ayrı bir madde olmamakla birlikte tanrısal bir yansımadan ibaret olduğu, ikincisi ise, ruhun kendine has bir yapısı olan bir madde olarak kabul edildiği görüşüdür.
- 2- Ruh, Tanrı ile bütünleşmeyi yaşayana kadar, farklı özellikteki bedenlere girerek yeniden beden değiştirme özelliğine sahip bir yapıda olmaktadır.
- 3- Ruhun yeniden bedene geçmesi hep dünyada gerçekleşmektedir ve bu son amacına ulaşıncaya kadar da böyle devam etmektedir.
- 4- Ruhun geçeceği beden, önceki yaşamında yapmış olduğu ahlaki davranışlara göre değişeceği şeklindeki temel görüşlerdir.³²⁶

Hinduizm inancında ruhun göç etmesi ancak kişinin, Brahmanla bütünlüğü sonucunda sona ermektedir ki bu hâl herkesin yapabileceği bir durum değildir.³²⁷ Budizm de ise ruhların bedenden bedene geçmesi karma ile ifade edilirken, kişi öldüğünde bedeni ölür ruh ise, varlığını başka bir bedende yeniden devam ettirmektedir.³²⁸

³²² Ali İhsan Yitik, “Bîrûnî'nin Kaleminden Hinduizm”, *Milel ve Nihal* 10/3 (17 Aralık 2014), 158.

³²³ Yitik, “Bîrûnî'nin Kaleminden Hinduizm”, 159.

³²⁴ Yitik, “Tenâsüh”, 2011, 40/442; “Hinduizm”, *Temel İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 3/537.

³²⁵ Cemil Kutlutürk, *Upanishadlar'ın Hint Kutsal Metinleri Arasındaki Yeri ve Önemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 111.

³²⁶ Yitik, “Tenâsüh”, 2011, 40/442.

³²⁷ Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 750.

³²⁸ Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 750.

Şehristânî, tenasühe inanan Hintlilerin, kavramı tanımlarken yaptıkları örneklendirmeyi aktarmaktadır. Aktarılan açıklamaya göre bir kuş nasıl ki yavrularına bakıp büyüttükten sonra tırnaklarıyla ve gagasıyla ateş çıkararak yanması sonucu oluşan yağın toprakta bulunmasının ardından zaman geçtikten sonra aynı yerden kuş yeniden ortaya çıkarak bu döngünün bu şekilde sürüp gitmesi gibi dünyada yaşayan canlılarda bu döngü şeklinde devam etmektedir.³²⁹

1.4.3. Yahudi Kabala Geleneğinde Tenasüh

Kabala terimi en genel tanımıyla alınmış gelenek olarak bilinmektedir. Mistik bir bilginin nesilden nesile aktarılmasını ifade etmektedir. Aynı zamanda Yahudiliğin mistik geleneğidir.³³⁰ Özellikle 12. yüzyıldan itibaren Yahudi mistisizmi ifade etmek için kullanılmıştır.³³¹ İbranice olan bu kavramın kökü kabal olmakla birlikte Eski Ahitte karşılık gelme/uygun olma ve alma/kabul etme olmak üzere iki şekilde ele alınmıştır.³³² Ancak genel hatlarıyla Kabala, Torah'ın ezoterik boyutu olarak kabul edilmektedir.³³³

Kabala, dört başlık altında gruplandırılmaktadır: 1- Uygulamalı Kabala, 2- Dogmatik Kabala; yazıyı içermektedir. 3- Sözel Kabala; harfleri ve sayıları içermektedir. 4- Yazılmamış Kabala ise Hayat ağacı üzerinde sembol sistemlerinin düzenlenmesini içermektedir.³³⁴ Bu Hayat ağacı, insan ruhunda ortaya çıkan bütün etkenlerin birbirleriyle olan iletişimlerini şekil itibariyle ortaya koyan bir şema olarak ifade edilmektedir.³³⁵

Kabala'ya göre insan ruhu, beş ayrı seviyeden oluşur.

- 1- Nephesch: Hayvansal ruh ve nefstir. Bu seviye insanın fiziksel davranışlarından oluşur.
- 2- Ruach: dış ruh olarak açıklanır. İnsanın duygularını ele alan seviyedir.
- 3- Neshamah: iç ruh olarak açıklanır. İnsanın akıl ve zekâ özellikleriyle ilgilidir.
- 4- Chayah: bu seviye, yaşayan ruh olarak açıklanır.

³²⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, 457-458.

³³⁰ Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 359.

³³¹ Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 252.

³³² Ahmet Akıncı, *Kabala: "Sınırsız" a Yolculuk* (İstanbul: Dharma Yayınları, 2008), 17.

³³³ Akıncı, *Kabala: "Sınırsız" a Yolculuk*, 22.

³³⁴ Dion Fortune, *Mistik Kabala*, çev. Murat Sağlam (İstanbul: Hermes Yayınları, 2010), 36.

³³⁵ Fortune, *Mistik Kabala*, çev. Murat Sağlam, 25.

5- Yechidah: Bir olan ruh anlamına gelir. Yaratıcının ruhundaki son ve en yüce birliği ifade etmektedir.³³⁶ Bahsedilen seviyeler kendinden önce veya sonra bulunan seviyeyle birbirlerine bağlıdır.

İkinci seviye olan dış ruh seviyesinde; ruh göçünün yani gilgulimin yer aldığı bölüm vardır. Kabala'ya göre ruh göçü aşaması kişinin yaratıcıyı öğrenerek yaratıcıya yaklaşması için önemli bir adımdır. Buna göre tekâmül sürecini tamamlamış olan ruh yukarıya doğru seviyelerde ilerleyerek süreci devam ettirir. Ruh göçünün ilk basamağı, üst seviyeye ulaşamayan bir dış ruhun; şekillenme seviyesinde kalarak oradan da yeni bir ruh ortaya çıkmasıyla başlamaktadır.³³⁷ Ruach, ölümünden sonra kaybolmaz veya yok olmaz Kutsal Ruhun bir parçası haline gelse de Kutsal Ruh ruhların birleşme noktası olduğu için ruach da o bütünün bir parçası haline gelmektedir. Kabala'ya göre ruh göçünde her ruh Kutsal Ruhun bir parçası olarak; her ruh Kutsal Ruh'tan doğmakta veya Kutsal Ruh'un içine doğmaktadır.³³⁸

Kişinin, nefsini yöneltip gerekli gelişimi yerine getirip ruach düzeyine ulaşıncaya kadar ruhlar gelişimi devam etmektedir. Ve bu gelişim gereği, ruhun bulunduğu fiziksel beden ölmek ve yeniden doğmak şeklinde sürmektedir.³³⁹

³³⁶ Akıncı, *Kabala:"Sınırsız"a Yolculuk*, 202.

³³⁷ Akıncı, *Kabala:"Sınırsız"a Yolculuk*, 208.

³³⁸ Akıncı, *Kabala:"Sınırsız"a Yolculuk*, 209-210.

³³⁹ Akıncı, *Kabala:"Sınırsız"a Yolculuk*, 216.

1.4.4. Gulât Fırkalarında Tenasüh

Bağdadi, eserinin on ikinci bölümünü Ashâbu't-Tenâsuh olarak isimlendirmekte ve gulât fırkaları ruhların bedenden bedene geçtiğine inananlar olarak açıklamaktadır.³⁴⁰ Tenasühe inananları İslam'dan önce ve İslam döneminde şeklinde iki gruba ayrılmaktadır. İslam döneminde ise; Allah'ın ruhunun imamlara geçtiğini benimseyen fırkaları, Beyâniyye, Cenâhiyye, Sebeiyye, Hattâbiyye, Ravendiyye ve Kaderiyye olarak ele alınmaktadır.³⁴¹

Yine aynı şekilde Cenahiyye, Beyaniyye, Hattabiyye, Ravendiyye ve Keysaniye fırkaları ruhun dünyada iken bir bedenden çıkıp başka bir bedene geçtiğine yani tenasühe inanan fırkalar arasındadır.³⁴² Gulât-ı Şia içerisinde kabul edilen tüm fırkalar tanrısal ruhun bedene geçtiği inancını benimsemektedir. Bu grup içinde ilahi ruhun bir bedende zuhurunu kabul eden ilk fırka ise Sebeiyye fırkasıdır. İlk bölümde Beyâniyye, Cenâhiyye, Sebeiyye, Hattâbiyye fırkalarının tanrısal ruhun imamlara geçtiği görüşlerinin olduğunu belirtmiştik. Nusayrîlik ve İsmâililik'te de tenasüh inancı benimsenmektedir. Ayrıca onlarda tenasüh ve hulûl inancı birlikte zuhur etmektedir. Nusayriler'e göre kendi inançlarına bağlı günahkâr insanlar, Yahudi, Hristiyan ve Müslüman olarak Hz. Ali'yi hiç bilmeyenler ise muhtelif hayvan şekillerinde dünyaya gelmektedir.³⁴³ Nusayrîler'e göre insan ruhu yedi kademeyi tenasüh ile tamamlamaktadır. İsmâililer'e göre ise, imamı benimsemeyen ruhlar doğumla ölüm arasında yer değiştirerek, benimsemeleri sağlanmakta, imamı tanıyana kadar bu durum devam etmektedir.³⁴⁴ Onlara göre ruhun, hayvan bedenine girmediği kabul edilmektedir.³⁴⁵

Yezîdîler de tenasüh inancı Sâbiîlik'ten etkilenmektedir.³⁴⁶ Yezîdîler'in kabul ettikleri tenasüh inancı, ölümden sonra insan ruhunun, eğer yaşamında iyi ise iyi bir insan bedeninde eğer kötü bir insan ise de hayvan bedenlerine geçtiğini benimsemektir. Kötü ruhların hayvan bedenlerine geçmesi, yaptıklarının karşılığında bir ceza mahiyetindedir ve bu ceza bittiğinde de semaya yerleşmektedir.³⁴⁷

Bir diğer gulât fırkalardan olan Dürzîlik'te ise tenasüh inancını kendini tekammüs nazariyesi olarak göstermektedir. Ruh bir cisimden başka bir cisme geçer yani ruh gömlek

³⁴⁰ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 208.

³⁴¹ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 209.

³⁴² Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 750-751.

³⁴³ Bulğen - Baloğlu, "Tenâsüh", 40./443.

³⁴⁴ Bulğen, "İslâm Dini Açısından Tenâsüh ve Reenkarnasyon", 75.

³⁴⁵ Çetin, "Kur'an Işığında Reenkarnasyon (Tenâsüh)", 123; Emrullah Fatış, "Akli ve Nakli Açısından Reenkarnasyon (Tenâsüh)", *Hikmet Yurdu* 9/17 (Haziran 2016), 150.

³⁴⁶ Bulğen - Baloğlu, "Tenâsüh", 40./443.

³⁴⁷ Bulğen, "İslâm Dini Açısından Tenâsüh ve Reenkarnasyon", 75.

değiştirir gibi beden değiştirmektedir. Ancak inanca göre, değiştirdiği beden sadece insan bedeni olmaktadır. Ruh, olduğu gibi kalırken değişen sadece cesetler olmaktadır. Onlara göre; insanın Tanrı'yı tam manasıyla idrak edebilmesi, bu dünyada yeterli zamanda olmadığı için, yer değiştirerek Tanrı'nın birliğinin idrak edilmesi sağlanmaktadır.³⁴⁸

1.4.5. Tenasüh Kavramının Ayetlerle Delillendirilmesi

Tenasüh inancını benimseyen gruplarda, bu inancının benimsenmesinin gerekçesi olarak Kur'an-ı Kerim'den bazı ayetleri delil olarak kabul etmektedirler. Bu ayetlerin ifade edildiği şekliyle, verdikleri anlam arasında farklılıklar bulunmaktadır. Ölümden sonra var olan yaşam ile ilgili veya ruhun içinde bulunduğu konumu için yapılan açıklamaların temeli olarak Kur'an gösterilmektedir.³⁴⁹

Burada konuyla ilgili ele alınan ayetlere yer verilecek olursa ilk olarak Bakara suresi dikkat çekmektedir; *“Allah'a karşı nasıl olur da nankörlük yapar/ küfre saparsınız? Halbuki sizler, ölü halde idiniz de O sizi (annenizin karnında can verip) diriltti; sonra (ecelleriniz gelince) yine sizleri öldürecek, sonra tekrar O sizi diriltecek, sonra da (hesabınız görülmek üzere) ancak O'na döndürüleceksiniz.”*³⁵⁰ Burada iki ölüm iki dirilme ifade edilirken ilk ölüm, anne karnından önceki yok olma hali sonraki ölüm ise hesap vermek için dünyadaki yaşamın son bulması; iki dirilme ise ilki anne karnında başlayan diğeri ise ahiret yaşamı için olan yeniden dirilmedir.³⁵¹

“(Onlar da)” Ey Rabbimiz! Bizi iki kere öldürdün ve iki kere dirilttin. İşte günahlarımızı da itiraf ettik. (Acaba bu ateşten) çıkmaya bir yol var mıdır?” derler.³⁵²

*“(Ey insanlar!) Sizin (toptan) yaratılmanız ve tekrar dirilmeniz, tek bir kişi (nin yaratılması) gibidir. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, görendir.”*³⁵³

*“(Mahlûkatı) ilkin yaratan, (öldükten) sonra onu (mahşer günü aynen yaratmayı) tekrar edecek olan O'dur. Bu O'na göre pek kolaydır. Göklerde ve yerde en yüce sıfat O'nundur. O, mutlak galiptir, mutlak hüküm ve hikmet sahibidir.”*³⁵⁴

³⁴⁸ Onat, *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, 281.

³⁴⁹ Ahmed, *Akîdetü'l Hulûl ve't Tenâsüh Arzan ve Negzan*, 317.

³⁵⁰ 2/28.

³⁵¹ Çetin, “Kur'an Işığında Reenkarnasyon (Tenâsüh)”, 124; Fikret Karaman, “Tenasüh ve Reenkarnasyon Üzerine Bir Değerlendirme”, *İ.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/8 (Bahar 2017), 21.

³⁵² 40/11.

³⁵³ 31/28.

³⁵⁴ 30/27.

“Allah, (ölecek) insanların ruhlarını ölümlü sırasında alır, ölmeyenin de uykusunda (alır). Sonra hakkında ölümü hükmettiğini tutar, diğerini muayyen bir vakte (eceline) kadar salıverir. Şüphesiz ki bunda, düşünen bir toplum için ibretler vardır.”³⁵⁵

“Yine vaktiyle siz: “Ey Musa! Biz, Allah’ı açıkça görmedikçe sana asla inanmayacağız.” demiştiniz. O sırada sizi yıldırım çarpıvermişti ve siz de (serilip kımıldayamayacak bir halde) bakakalmıştınız. Sonra şükredersiniz diye ölüm (hal)inizin ardından yine sizi diriltmiştik.”³⁵⁶

“De ki: “Yeryüzünde gezip dolaşın, (Allah’ın) yaratmaya nasıl başladığına bakın. Sonra, Allah (tıpkı bunun gibi, kıyamette) son yaratmayı da yapacaktır. Çünkü Allah her şeye kadirdir.”³⁵⁷

“Allah’ın gerçek bir vaadi olarak hepinizin dönüşü O’nadır. Çünkü O, (bütün) halkı önce yaratır, sonra iman edip salih amel işleyenlere adaletle karşılığını vermek için onları (mahşerde aynen) iade eder (diriltir)...”³⁵⁸

“Elleri boyunlarına bağlı olarak onun dar bir yerine atıldıkları zaman, (azabın şiddetinden dolayı) yok olmayı (ölüp kurtulmayı) dilerler. Bugün yok olmayı bir kez değil, birçok (defa) dileyin (çünkü durmadan diriltilip yakılacaksınız)”³⁵⁹ Bu ayette ölümden sonraki yaşamda yani ahirette ondan kurtulmanın ve yeniden dünya yaşantısının olmayacağı açık ve net bir şekilde ifade edilmektedir. Bu da reenkarnasyonun, ruh göçünün yaşanmayacağı anlamına gelmektedir.³⁶⁰

Ele alınan ayetlerde ruhun geçirdiği dönemlere basamak olarak ve yeniden diriltilmesi de ruh göçünün varlığına kaynak olarak, gulât firkalar tarafından kabul edilmektedir. Gulât firkalar, tenasühü bu ayetlerden delillendirirken ayetlerin siyak ve sibakını ele almadan ayetin ifade ettiği anlamdan farklı bir ifade ile değerlendirmektedir. Ölümden sonraki yaşam olan ahiret için bir yeniden dirilme ortaya çıkmaktadır. Yeniden dirilme ve ölüm için verilen anlamlar, Kur’an’da tenasüh inancına yer verildiği şeklinde ifade edilmektedir.³⁶¹

Kur’an’da tenasüh inancına yer olmadığına kaynak olarak gösterilen ayetlere

³⁵⁵ 39/42.

³⁵⁶ 2/55-56.

³⁵⁷ 29/20.

³⁵⁸ 10/4.

³⁵⁹ 25/13-14.

³⁶⁰ Feyizli, *Feyzü’l-Furkan*, 360.

³⁶¹ Çetin, “Kur’an Işığında Reenkarnasyon (Tenâsüh)”, 123.

değinecek olursak; *“Nihayet o (müşrik ola)nlardan birine ölüm geldiği zaman diyecek ki: “Rabbim! (Dünyaya) beni geri döndürünüz, tâ ki ben terk ettiğim yerde artık iyi/sevaplı iş yapayım.” Hayır! Bu onun söylediği (boş) laftan ibarettir. Artık tekrar dirilecekleri güne kadar onların gerisinde (dönmeye) bir engel vardır (ruhen de bedenen de başka bir şekilde dünyaya geri dönemezler).”*³⁶²

*“Ateş karşısında durdurulunca onların: “Keşke biz (dünyaya) geri döndürülseydik, Rabbimizin ayetlerini yalanlamaz ve inananlardan olurduk.” Dediklerini bir görsen!”*³⁶³

*“Artık bizim için ne şefaathiler var ne de yakın bir dost. Keşke bizim için bir kere daha (dönüş) olsa da inananlardan olsaydık.”*³⁶⁴

Ayetler okunduğunda ve Kur’an’da bu ayetlere benzer anlam taşıyan ayetlere bakıldığında tenasühe hiç anlam verilemeyecek kadar net olduğu görülmektedir. Dünyaya tekrar dönüşün olmadığı ebedi bir yaşamın ahirette başladığı açık bir dille ifade edilmektedir.

Ayrıca reenkarnasyon ile tenasüh kavramları için kullanılan anlam farklılıklarına da değinmek istiyoruz. Tenasühte ruhların bir bedenden başka bir bedene geçmesi, ceza ve ödül almaları için gerçekleşmektedir. Reenkarnasyon da ise; ruhların bir bedenden bir bedene geçmesi, tekâmül ederek olgunlaşmaları için gerçekleşir.³⁶⁵

---

³⁶² 23/99-100.

³⁶³ 6/27-28.

³⁶⁴ 26/100-101-102.

³⁶⁵ Arif Arslan, *Reenkarnasyon* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2008), 25.

2. Şii Fırkalar Dışında Tanrı'nın Cisimlendirilmesi İnancını İfade Eden Kavramlar

Bu bölümde Şii fırkalar dışında Tanrı'nın Cisimlendirilmesi inancını ifade eden kavramlar anlamlarıyla birlikte ele alınmıştır. Bölüm içerisinde panteizm-panenteizm kavramı ve vahdet-i vücud kavramı incelenmiştir. Bu kavramlar, Şii fırkaların Tanrı'nın cisimlendirilmesi inancında etkilendikleri diğer kavramlardır. Gulat fırkalar inançlarında felsefi ve tasavvufi görüşlerden etkilenmişlerdir.

2.1.Panteizm- Panenteizm Kavramı

Panenteizm, her şeyin Tanrı'da olduğunu³⁶⁶, tüm varlıkların Tanrı'nın özünden meydana gelen bir bütün olarak evrende bulunduğunu iddia eden Tanrı anlayışıdır. Tanrı'dan meydana gelen varlıklar dünyada görevlerini bitirdikten sonra tekrar yaratıcıya dönmektedir.³⁶⁷

Panteizm ise; Tanrı evrenle bir ve aynı olan bir varlık anlayışıdır.³⁶⁸ Bu tasavvur da Tanrı her şey, her şey Tanrı'dır. Panteizm de Tanrı ile yaratılan diye bir ayrım olmadığı için ikisi arasındaki farklılıkla söz konusu olmaz.³⁶⁹ Panteizm de her şey Tanrı'dır ifadesi Tanrı'yı tek, bir olarak açıklanmaktadır ve genellikle düşünce iki şekilde kendini göstermektedir; ilki her şeyden başlayarak Tanrı'ya diğeri de Tanrı'dan başlayarak her şeye çıkmaktadır.³⁷⁰ Cüz'i varlıkların kendi başlarına bir varlıkları yoktur ve her şey zorunlu olarak Tanrı'nın sonsuz varlığından zuhur etmektedir. Burada Tanrı, alem ve insan ilişkisi birbiriyle iç içedir. Hepsi birbirinin ya görünümü ya parçaları olmaktadır. Ayrıca bu vahdet-i vücutta olduğu gibi aynadaki görüntü ve aslı gibi bir anlayış değildir, hepsi bir bütünü oluşturmakta ve arada bir ayrım yoktur. Çünkü vahdet-i vücutta, birlikten ortaya çıkan yorum varken panteizm de tamamen içkin bir yorum vardır.³⁷¹

Panteizm de Tanrı ve alem birliği, aynılığı varken panenteizm de Tanrı alem de alem de Tanrı'dadır anlayışı vardır. Bu noktada panteizm de Tanrı ile varlık birlikteliği, özdeşliği toplumlar arasındaki ortak görüşlerden biridir. Felsefi bir anlayış olması ve Spinoza ile sistemleşmesi panteizm kavramının yerinde kullanılmasını ve anlaşılmasını sağlamıştır. Gulat fırkalarda uluhiyyet için kullanılan kavramlarla anlam itibariyle benzerlik taşısa da özelde

³⁶⁶ Ahmet Cevizci (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), "Paradigma Felsefe Sözlüğü", 673.

³⁶⁷ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 347.

³⁶⁸ Cevizci, "Paradigma Felsefe Sözlüğü", 675.

³⁶⁹ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 348.

³⁷⁰ Hüsamettin Erdem, *Bir Tanrı-Alem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücut* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, 1990), 7-8.

³⁷¹ Hasan Tanrıverdi, "Vahdet-i Vücut-Panteizm Karşılaştırması", *Dini Araştırmalar Dergisi* 14/40 (2012), 84.

ifade ettiği anlam Tanrı, alem ve insan ilişkileri için kullanılmaktadır. Kaynaklarda ifade edilen felsefi görüş Tanrı ile varlık alemi arasında herhangi bir ayrım olmadığıdır bundan dolayı herhangi bir olay, kişi, mekân değil tüm varlık alemi Tanrı'dandır bu ise genel kabuldür.

2.2.Vahdet-i Vücut Kavramı

Varlıkta bulunan yaratan ile yaratılan birliğini ifade eden anlayıştır. Bu anlayışta evrende bulunan tüm varlıklar Tanrı'nın yansıması olarak kabul edilmektedir.³⁷² Vücut, kelime itibariyle (وجد) kökünden gelmekte ve varlık anlamındadır.³⁷³ Vahdet ise birlik anlamına gelmektedir. (وحدة الوجود) ise; tasavvufta varlığın birliği çerçevesinde Tanrı, alem ve insan ilişkilerini ele alan düşünce sistemidir.³⁷⁴ Başka bir tanımda ise varlığın mümkün ve zorunlu diye ikiye bölünmemesi olarak ifade edilmektedir.³⁷⁵

Bu düşünceyi benimseyenler; "...biz ona şahdamarından (kendisinden) daha yakınız."³⁷⁶, "Göklerde ve yerde olanların hepsi Allah'ındır. Allah ('ın ilim ve kudreti) her şeyi (çepeçevre) kuşatır."³⁷⁷ Ve "O (Allah) hem ilktir hem sondur. Zâhir'dir. Bâtın'dır. O, her şeyi hakkıyla bilendir."³⁷⁸ ayetlerini kendilerine kaynak olarak kabul etmektedir.³⁷⁹

Meşkûr'un, eserinde vucûdiyye olarak yer verdiği başlıkta ifade edildiği üzere "*Varlık tahtası üzerinde buluna her resim*

O resim onu çizenin bizzat kendisidir.

Yeni dalgalar üreten her deniz eski.

Bunlar dalga olarak isimlendirilirler ama gerçekte denizdirler.

Bunların tamamı tek bir özdür ama çeşitli sıfatları vardır.

Hepsi tek bir harftir ama ibareler farklıdır.

Bir güneş ki binlerce ışın yaymaktadır.

³⁷² Cevizci, "Paradigma Felsefe Sözlüğü", 883.

³⁷³ Cürcani, "et-Tarifât (Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü)", 247.

³⁷⁴ Demirli, "Vahdet-i Vücûd", 431.

³⁷⁵ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 583.

³⁷⁶ 50/16.

³⁷⁷ 4/126.

³⁷⁸ 57/3.

³⁷⁹ Murtaza Korlaelçi, "Panteizm Vahdet-i Vücut Mudur?", *Felsefe Dünyası* 3 (1992), 46.

Öyleyse güneş her biri parlayan renklerle tanınır.

Hakikat hissedilen yaratıklar ise mağfûldür. O (Allah), evvel, âhir, zâhir, batîndir.”³⁸⁰ şeklinde yer almaktadır.

Kanaatimizce vahdet-i vücud kavramı bu şekliyle gulât fırkalarda yer alan hulûl inancı ile arasında ilişki kurulabilir. Ancak hulûl inancında somut olarak da taşınma süreci vardır. Yani yaratılan yaratıcı olurken her şeyi ile bir bütün olarak gerçekleşmektedir. Genellikle yaratıcı bir insana veya bir yere hulûl ederek somut olmaktadır. Vahdet inancında ise üç ögenin yani Tanrı, alem ve insan olarak bir ayırım olmamakla birlikte, bir birlik söz konusudur.

2.2.1.Vahdet-i Vücut ve Hallaciyye Fırkası

Hallaciyye fırkası mensupları, asıl ismi Ebu’l Muğis el- Huseyin b. Mansûr olan “el-Hallâc”ın fikirlerini benimseyen gruptur.³⁸¹ Asıl ismi Hüseyin olmasına rağmen bir rivayete göre, insanların kalplerindeki sırları pamuk gibi altını üstüne getirdiği için kendisine “Hallâc-ı Esrâr” unvanını almıştır.³⁸² Hallâc-ı Mansûr, Bağdatta Cüneyd-i Bağdâdî gibi tanınmış sufilerin sohbetlerine katılmış daha sonra Hindistan, Horasan, Türkistan, Keşmir’e gitmiş, gittiği yerlerde Allah sevgisini anlatmış ve kendisi vasıtasıyla Müslüman olanlara “ Mansûri” denilmiştir. Tasavvuf tarihinde yaptığı bu çalışmalarıyla önemli mutasavvıflar arasında iz bırakmıştır. Ölümü ile ilgili, “enel hak” sözü ile uluhiyyet çağrısında bulunduğu, Abbasi devletine karşı Karmatiler ile gizlice mektuplaştığı sebep olarak aktarılmaktadır.³⁸³

Genel olarak kelamcılar, fakihler ve sufiler, Hallâc- Mansûr’un durumu hakkında farklı görüşler benimsemektedirler. Kelamcıların pek çoğu onu görüşleri itibariyle Hululiyye’ye tabî olduğunu benimsemekle birlikte fakihler Hallâc hakkındaki idam fetvasının doğru olup olmadığı konusunda farklı fikirleri benimseyerek ortak bir karar vermemişlerdir.³⁸⁴ Sufiler ise, onun görüşlerini benimseyenler olduğu gibi onu Hululiyye mensubu olarak kabul edenlerde olmuştur. Onu tekfir edenlerden aktarılanlara göre Hallâc- Mansûr, “kim nefsinin tâatla terbiye eder, dünya lezzetleri ve şehvetlerine sabrederse, Allah’a yakın olanların makamına yükselir. Sonra o, beşeriyetten sıfatlarından temizleninceye kadar, saflaşmaya ve saflaşmış olanların derecesinde yükselmeye devam edecektir. Kendisinde

³⁸⁰ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 559.

³⁸¹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı.

³⁸² Süleyman Uludağ, “Hallâc-ı Mansûr”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 377.

³⁸³ Uludağ, “Hallâc-ı Mansûr”.

³⁸⁴ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 202.

beşeriyetten bir parça kalmadığı taktirde, İsa b. Meryem'e hulûl eden Allah'ın ruhu, ona da hulûl eder. O zaman istediği gibi olan şeyden başkasını dilemez ve fiillerinin tamamı Allah'ın fiili olur." sözlerini delil göstererek Hallâc'ın kendisini o konuma getirdiğini söylemişlerdir.³⁸⁵ Hallâc-ı Mansûr'u bir velî olarak kabul edenler ise "enel hak" sözü ile Kitabü't- Tavasîn isimli eserinde onun "Eğer Hakkı tanıımıyorsanız eserini tanıyınız, işte o eser benim. Ben hakkım. Çünkü ebediyyen Hak ile Hakkım." Sözlerini delil olarak göstererek diğer sufilerin şathiyeleri gibi ifade ettiğini, herhangi bir uluhiyyet makamına çağırmadığını benimsemişlerdir.³⁸⁶ Gazali, "enel hak" sözünü açıklarken kişinin içinde bulunduğu hâl ve makamı ifade ederek tecellî kavramına dikkat çekmiş ve örnek ile açıklamıştır. Bu durum bardak ile içindeki meşrubatın durumu gibidir. Nasıl ki meşrubat içine girdikten sonra bardak yok gibi bakılsa da kalbinde Allah'ın tecellî ettiğini gören insan artık kalbe değil için içinde tecelli edeni görür.³⁸⁷

Hallâc-ı Mansûr'un vahdet-i vücûd hakkındaki görüşleri konusunda ise farklı açıklamalar vardır. Vahdet-i vücûd inancına mensup kişiler çoğunlukla onu bu inancın temsilcilerinden saymakla birlikte o dönemde vahdet anlayışı olmamasından dolayı bir grupta onu vahdet-i şuhûd inancı olarak ifade etmekte ki bu; Allah'ın sevgisini en derinden ve coşkulu olarak hissetme, üst konum olan her şeyi O şeklinde görme olarak açıklamışlardır.³⁸⁸

Hallâc-ı Mansûr'un, 26 Mart 922 yılında Bağdat halifesi Câfer el-Muktedirbillah'ın emri ile önce elleri ve ayakları kesilerek daha sonra da asılarak idam edildiği, üç günün sonunda ise yakılarak küllerinin Dicle nehrine atıldığı nakledilmektedir.³⁸⁹

³⁸⁵ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 203.

³⁸⁶ Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", 379.

³⁸⁷ Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", 379.

³⁸⁸ Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", 380.

³⁸⁹ Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 204.

2.2.2.Panteizm ve Vahdet-i Vücut Arasındaki Farklar

İki kavram arasında farklar, alanlar farklı olmasına rağmen gulat fırkaların iki alandan da farklı etkilenmeler yaşadığını göstermek için ele alınacaktır. Vahdet-i vücut da Allah'ın zatı mekân ve zamandan münezze olarak kabul edilirken, aynı zamanda da isim ve sıfatlarıyla yeryüzüne tecelli etmektedir. Panteizm ise; Allah'ı teşbih ederek sonuç itibarıyla Tanrı ile alem birleşmekte ve aynı olmaktadır.³⁹⁰ Bu noktada panteizm de hulûl olarak tarif edilebilen; vahdet-i vücut da ise tecelli ve zuhur olarak tarif edilebilen bir Tanrı anlayışı vardır da denilebilir.

Panteizm kaynaklarının akılcı metottan alırken vahdet-i vücut kaynaklarını Kur'an ve sünnetten almaktadır, anlam itibarıyla kullanım yerleri birbirine benzese de ayrıldığı noktalar bulunmaktadır.³⁹¹ Vahdet-i vücut ile panteizm arasındaki en net ayrım; vahdet anlayışında Tanrı zât bakımında aşkın, isimleri ve sıfatları bakımından içkin olması panteizm de ise; Tanrı hem zât hem de sıfatları bakımından içkin olmasıdır.³⁹² Panteizm nazari düşüncüyü ortaya koyan felsefi bir düşünce, vahdet ise, yaşanan dini bir tecrübeyi ortaya koyan bir anlayıştır.³⁹³ Genel ifadeyle panteizm ve vahdet arasındaki karşılaştırma on üç maddede yapılmaktadır. Bu karşılaştırmaya değinecek olursak iki kavram da farklı alanlarda olmasına rağmen uluhiyet konularını ele almıştır. İki kavram kaynaklarını da onu benimseyen kişilerin din anlayışlarından almaktadır. İki kavram da Tanrı alem birlikteliği sağlamış ve varlığı tek olana indirmiştir. Ayrıca panteizm de yaratılan ile yaratıcı birleşmiş ve hulûl kabul edilmiş ancak vahdet inancında yaratıcı ile yaratılan arasında hulûl gerçekleşmez. Bir diğer ayrım panteizm, her şeyi Tanrı olarak kabul etmektedir ancak vahdet-i vücut, her şeyi Tanrı'nın yaratması olarak kabul etmektedir. Vahdet-i vücut, tasavvufi ve felsefi bir sistem, panteizm ise mantıksal çıkarımlarda bulunan felsefi bir sistemdir.³⁹⁴

³⁹⁰ Erdem, *Bir Tanrı-Alem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücut*, 93.

³⁹¹ Erdem, *Bir Tanrı-Alem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücut*, 100.

³⁹² Tanrıverdi, "Vahdet-i Vücûd-Panteizm Karşılaştırması", 86.

³⁹³ Korlaelçi, "Panteizm Vahdet-i Vücut Mudur?", 48.

³⁹⁴ Tanrıverdi, "Vahdet-i Vücûd-Panteizm Karşılaştırması", 85-86.

3. Gulât Firkalarda Tanrı'nın Cisimlendirilmesini İfade Eden Kavramların Anlam Farklılıkları ve Benzerlikleri

Gulat firkaların Tanrı'nın cisimlendirilmesi inancını ifade ederken kullandıkları kavramların ifade ettikleri anlamlar ele alınmıştır. Kaynaklar da benzer anlamları ifade ederken kullanılan farklı kavramlar olmaktadır. Bu kavramların benzer ve farklılıklarını daha iyi anlayabilmek için öncelikler kaynaklarda yapılan benzerlik ve farklılıkları ele almak faydalı olacaktır.

Gulat firkaların inanç esasları incelendiğinde hulûl, tenasüh, zuhur, tecelli, ittihat kavramları bulunmaktadır. İslam kaynakları eserlerinde bulunan bu kavramlardan tecelli ve zuhur ele alındığında; Gulat firkalarda bu inancı kabul edenler, Allah'ın zatının peygamberlerin veya imamların cismanî bir bedende zuhur edeceği, bundan dolayı da Allah'ın zatının tecelli yeri olarak kişinin kendisi olduğu kabul edilmektedir. Burada kullanılan zuhur kavramı lügat anlamı olan ortaya çıkma anlamında kullanılmıştır. Tenasüh kavramı ise; Allah'ın ruhu peygamberlere hulûl eder daha sonra da imamların bedenine hulûl edebileceği gibi başka insanların bedenine de hulûl edebilmektedir. Bu şekilde uluhiyyet makamı, üst makamdan geçiş yapabilmektedir. Bu geçiş ise, dış görünüş olarak insani bir bedende bulunsa da öz itibariyle uluhiyyet makamında bulunmasıdır. Bundan kaynaklı olarak da peygamberler ve imamlar masum olur, günah işlememektedir. Yine başka bir kavram olan ittihat ise; gulat firkalarda Allah'ın ruhunun peygamberlerin veya imamların bedenine hulûl etmesi gibi Hristiyanların lahutun nâsuta hulûl etmesi gibi, aynı şekilde de ilahi fitratın, insanî fitratta ortaya çıkması olarak benimsenmektedir.³⁹⁵ Kanaatimizce, burada ele alınan kavramlarda zuhur kavramı belirme, ortaya çıkma anlamı çerçevesinde ayrı olarak kullanılmış, tenasüh ve ittihat kavramları da anlam itibariyle birbirlerine yakın ifadeler kullanmışlardır.

Tenasüh kavramına baktığımızda eş anlamlı olarak ifade edilen kavramlar arasında reenkarnasyon ve ruh göçü kavramları bulunmaktadır. Tenasüh ruhun bir bedenden başka bir bedene girmesini ifade ederken reenkarnasyon kelimesi Fransızcası, ruh göçü kelimesi Türkçesi ve tenasüh kavramı da Arapçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaynaklarda veya mezheplerin kendi görüşlerini ifade ederken eş anlamlı kelimeler kullanılırken aynı anlamı ifade etmektedir. Burada anlam farklılığı bulunan kavram reenkarnasyon ve enkarnasyon kavramlarıdır. Reenkarnasyon tenasühü, enkarnasyon da hulûl kavramı karşılamaktadır. Yani

³⁹⁵ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 170.

reenkarnasyon ruhun bir bedene girmesini; enkarnasyon ise, Tanrı ruhunun bir bedene girmesini açıklamaktadır.³⁹⁶

Hulûl ve ittihâd kavramları da birbiriyle eş anlamlı olarak kullanılan kavramlardır. İki kavramın da temelde ifade ettiği anlam bir varlığın diğer varlıkta bulunması, özde buluşması olarak ifade edilmektedir. Hristiyan mezheplerinin Hz. İsa'ya hulûl etmesini kabul etmeleri, bazı aşırı fırkaların hulûl inancını benimsemeleri, bazı sufilerin ittihâdı kabul etmeleri iki kavramın farklı alanlarda benzer anlamda kullanıldığı göstermektedir.³⁹⁷ İttihad kavramıyla ilgili olarak iki görüş vardır. Birincisi, iki şeyin birleşerek tek şey haline gelmesi anlamını taşıdığı görüştür ki bu hulûl kavramı ile de örtüşmektedir. Ancak bu görüşte ittihad eden iki şey kendi özelliklerini kaybederek yeni özü tam birleşmeyle gerçekleştirmektedir. İkincisi; ittihadın vahdet-i vücud kavramıyla örtüşen tanımda kullanılmasıdır. Burada öz itibariyle birlik ele alınırken vahdette hep birlik ittihatta ise iki şeyden birlik ayrımı bulunmaktadır.³⁹⁸

Ayrıca hulûl ve inkarnasyon kavramları da birbirleriyle eş anlamlı olarak kullanılabilen iki kavramdır. İnkarnasyon kavramı Tanrı'nın bulunduğu beden itibariyle de bir bütün olarak kabul edilirken hulûl de Tanrı'nın bulunduğu beden bütün değil sadece suretten de ibaret kabul edilebilir. Yani hulûl daha genel, inkarnasyon ise daha özel anlam ifade etmektedir.

³⁹⁶ Fatış, "Akli ve Nakli Açından Reenkarnasyon (Tenâsüh)", 149.

³⁹⁷ Hasan Tefik Marulcu, "İbn Teymiyye'nin Vahdet-i Vücûd, Hulûl ve İttihâd Yaklaşımlarına Kelâm Açısından Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (Şubat 2008), 78.

³⁹⁸ Marulcu, "İbn Teymiyye'nin Vahdet-i Vücûd, Hulûl ve İttihâd Yaklaşımlarına Kelâm Açısından Bir Değerlendirme", 82-83.

SONUÇ

Mezhepler arası yorum farklılıkları ve özellikle de itikâdi ve ameli alandaki farklılaşmalar Müslümanlar arasında gruplaşmalara neden olmuştur. Bu gruplaşmaların birisi Hz. Ali'ye olan sevgi ve bağlılıkları etrafında toplanan ve Şia olarak isimlendirilen daha sonra da Gulât-ı Şia olarak şekillenen gruptur. Kaynaklardan alınan bilgilere göre Gulât'ın hem itikâdi hem de ameli olarak görüş ve düşünceleri İslam çizgisinden ayrılmaktadır. Bu yüzden kendilerini İslam içerisinde olarak kabul etseler de sünnî çevreler tarafından İslam dışı olarak kabul edilirler. Gulât-ı Şia; itikadi çerçevede imamları uluhiyet seviyesine yükseltmektedir. Ayrıca, hulûl, tenasüh, tecelli, zuhur, teşbih, tecsim gibi aşırı inançları benimsemektedir. Günümüzde varlığını devam ettiren Şii grupların gulât olarak kabul edilmeleri, bahsedilen inanışları benimsemelerinden kaynaklanmaktadır.

Gulât fırkaların aşırı görüşlerinin oluşmasında yaşanan zamanın siyasi ve toplumsal durumu etkili olmuştur. Ayrıca Yahudilik, Hristiyanlık, Hint dinleri gibi diğer dinlerden, Mısır, Yunan ve Roma geleneklerinden, tasavvufî ve felsefî düşüncelerden etkilenmiştir. Etkilendikleri dinlerin, yaratıcı ile olan ilişkileri odak nokta olarak kabul edilmiş ve bu ilişki tevil edilerek gulât fırkalar içerisine dahil edilmiştir.

Gulât fırkalarda inancı anlatan kavramlar yaratıcı ve yaratılan arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir. Ancak araştırma sonucu kullanılan kavramlar arasında var olan anlam karışıklığı dikkat çekmektedir. Örneğin, hulûl inancı klasik İslam Mezhepleri Tarihi kaynaklarında, gulât fırkalarda benimsenen ve yaratıcıyı bir bedene indirerek o bedeninde yaratıcıya ait olduğu gibi bir anlam yüklenirse de aslında hulûl ifadesiyle, yaratıcının hulûl ettiği bedenin yaratıcı için bir vasıta olarak kabul edildiği görülmektedir.

Hulûl kavramına bazı fırkalarda farklı farklı anlam yüklenmiştir. Örneğin, Muğiriyye fırkasında, yaratıcının hulûl ettiği nurdan bir adam ve organları da aynı insan organları gibi olan bir yaratıcı ifade edilmektedir. Burada hulul kavramı, yaratıcının tamamen tecellisini ele almaktadır. Oysa hulûl kavramında bütün bir birliktelik söz konusu değildir. Bundan dolayı fırkada ele alınan kavrama yanlış bir anlam yüklenmiştir. Dürzilikte; tekammüs edilen bedenin organları da yaratıcı değil o beden bir vasıta olarak kabul edilir. Ve o kişi öldüğünde o bedene bağlılık devam etmez. Benzer şekilde imamlar da yaratıcı değildir sadece seçilmiş kişiler olarak kabul edilmektedir. Genel olarak gulât içerisinde, herhangi bir fırka inancını ifade ederken hangi kavramı kullanıyorsa öncelikle anlatılan inancı anlayıp o inanç

değerlendirilmelidir. Çünkü bu inancı ifade etmek için kullanılan kavram bazen anlam dışı olarak yer almaktadır.

Bunun yanında Gulât fırkaların, Yahudilik, Hristiyanlık, Hint dinleri, Sabîilik, Roma ve Yunan gelenekleri ve İran kültürü gibi muhtelif alanlardan etkilenmesi orta yoldan ayrılarak aşırıya kaçan görüşlere sahip olmasına destek olmuştur. Dönemin siyasi ve itikâdi ortamından etkilenmiş ve yeni düşüncelere sebep olmuştur.

Tanrı'nın bir bedende cisimlenmesini ifade eden kavramlar ele alınan maddeler de açıklanmıştır. Ayrıca fırkaların bu kavramları ortaya çıkarmasının sebebi de yaratıcıya olan ihtiyaçtan doğmaktadır. Yaratıcı ile yaratılan arasındaki ilişki yine yaratıcıya olan ihtiyaçtan kaynaklı olarak insan hayatında önemli bir yere sahiptir. Gulât fırkalarda gördüğümüz yaratıcı ile yaratılanı birleştirme ihtiyacı yaratıcıyı daha iyi anlamlandırma ve tasvir etme ihtiyacından kaynaklanmaktadır.

Gulât fırkaların inanışları ile ilgili daha önce yapılan çalışmalarda, kavramlar kullanılırken herhangi bir ayırım yapılmamıştır. Bundan kaynaklı olarak da araştırmalarda farklı farklı kavramlar karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada gulât fırkaların inanışlarını ifade eden kavramların anlamları üzerinde durularak yapılan çalışmalar, gulât fırkaları daha iyi anlamak için katkı sağlayacaktır. Son yıllarda yapılan çalışmalarda gulât fırkalar daha fazla ele alınmaya başlanmıştır. Bu alanda netliğin sağlanması için kavramlar üzerinde durmak önemlidir. Ayrıca gulât fırkalarda Tanrı'nın cisimleştirilmesinde kullanılan kavramların kronolojik olarak sıralanmasında daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç vardır.

Gulât fırkalarda Tanrı'nın cisimlendirilmesi inancını ifade eden kavramlar fırkalarda bulunan anlam eksikliği bir ihtiyaç olarak kendini göstermektedir. Çalışma sırasında istenilen anlam netliği kesin çizgilerle ayrılmaya da genel olarak kullanılan anlam yanlışlıkları tespit edilmiştir. Ancak çalışmamızla birlikte gulât fırkalarda kullanılan kavramların hem Arapça eserlerde hem de İngilizce eserlerde yer alan daha kapsamlı bir anlam taraması yapılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abû, İzzettin. *ed-Durûz fi't-Tarih*. Beyrut, 1985.
- Ahmed, Muhammed b. Abdilaziz b. *Akidetü'l Hulûl ve't Tenâsüh Arzan ve Negzan*. Riyaz, 1.Baskı., 1430.
- Akıncı, Ahmet. *Kabala:"Sınırsız"a Yolculuk*. İstanbul: Dharma Yayınları, 2.Basım., 2008.
- Arslan, Arif. *Reenkarnasyon*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2008.
- Arslan, Hatice. *Nusayrî Geleneğinde İnkarnasyon Öğretisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015.
- Avcu, Ali. *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şia*. Ankara: Fecr yayın, 1.Baskı., 2020.
- Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: Din Bilimleri Yayınları, 1.Baskı., 2005.
- Aydın, Mehmet. *Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Aydoğan, Gülüzar. *Seyyid Nesimi ve Şah İsmail Hâtâyî'nin Şiir ve Kelamlarında Tenasüh, Hulûl, Tecsim*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Beştaş Veli Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bağdâdi, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir. *Mezhepler Arasındaki Farklar, çev. Ethem Ruhi Fığlalı*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı yayınları, 1991.
- Bağlıoğlu, Ahmet. *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Baloğlu, Adnan Bülent. *İslam ve Reenkarnasyon*. İstanbul: Bilgi Kültür Sanat Yayınları, 1.Baskı., 2016.
- Baloğlu, Adnan Bülent. *İslam'a Göre Yeniden Doğuş Reenkarnasyon*. Ankara: Avrasya Yayınları, 2001.
- Baloğlu, Bülent. "İbn Hazm'da Tenasüh (Reenkarnasyon) Anlayışı". *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi X* (1998).
- Bedevî, Abdurrahman. *Mezâh'ibü'l-İslâmiyyîn*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1973.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Nobel Yay., 11. Basım., 2013.
- Boydaş, Vahdi. "Ruh Göçü (Reenkarnasyon)". *Diyanet İlmi Dergi* 31/2 (1995).
- Bulğen, Mehmet- Baloğlu, Adnan Bülent. "Tenâsüh". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40./443-446. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2011.
- Bulğen, Mehmet. "İslâm Dini Açısından Tenâsüh ve Reenkarnasyon". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (05 Mart 2014).

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 5.Baskı., 2015.

Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, Üçüncü Nasım., 1999.

Ceyhan, Semih- Sinanoğlu, Mustafa. “Tecellî”. *Temel İslam Ansiklopedisi* (3.Baskı). 8/40-41. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Ceyhan, Semih. “Tecellî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40/241-243. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Cürcani, Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif. *et-Tarifat (Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü)*. İstanbul: Bahar yayınları, 1.baskı., Nisan 1997.

Çetin, Mustafa. “Kur’an Işığında Reenkarnasyon (Tenâsüh)”. *Diyanet İlmi Dergi* 31/4 (1995).

Demirci, Kürşat. ““Tenâsüh””. *İslâm’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*. 4/330-334. İstanbul, 1997.

Demirci, Kürşat. “Hulûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 18/340-341. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı yayınları, 1998.

Demirli, Ekrem. “Vahdet-i Vücûd”. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 431-435. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Dürzîlik”. *Temel İslam Ansiklopedisi* (Üçüncü Basım). C. 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Ebû Zehra, Muhammed. *İslâm’da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi, çev. Hasan Karakaya-Kerim Aytekin*. İstanbul: Hisar yayınevi, 1983.

Erdem, Hüsamettin. *Bir Tanrı-Alem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücut*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, 1990.

Eş’arî, Ebû’l-Hasan İbn Ebî Bişr Ali b. İsmail b. İshak. *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü’l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın. İstanbul: Kabalcı yayınevi, 1.Basım., 2005.

Fatiş, Emrullah. “Akli ve Nakli Açından Reenkarnasyon (Tenâsüh)”. *Hikmet Yurdu* 9/17 (Haziran 2016).

Feyizli, Hasan Tahsin. *Feyzü’l-Furkan*. İstanbul: Server yayınları, 3.baskı., 2018.

Fortune, Dion. *Mistik Kabala, çev.Murat Sağlam*. İstanbul: Hermes Yayınları, 2.Basım., 2010.

Fotowat, Obaidullah. *On İki İmam’ın Aşırı Şiîlere Yaklaşımı*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

- Gener, Cihangir. *Ezoterik-Batıni Doktrinler Tarihi*. İstanbul: Beyaz yayınları, 13.basım., 2011.
- Gölcük, Şerafettin. “Beyân b. Sem’an”. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. VI/28-29. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Güllüce, Veysel. *Kur’an Işığında Reenkarnasyon*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.
- Gündüz, Şinasi (ed.). *Yaşayan Dünya Dinleri*. İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5.Baskı., 2019.
- Ğariri, Sami. *El-Cüzur et-Tarihîyyetü ven-Nefsiyyetü lil Guliv ve'l Gulat*. İran, 1.baskı., 2003.
- Halm, Heinz. *el-Ğunûsiyye fi'l-İslâm, çev. Raid el-Bâş*. Köln: Menşurâtü'l-Cemel, 2003.
- Hançerlioğlu, Orhan. *İslâm İnançları Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.
- Hatib, Muhammed Ahmed. *el-Harekâtü'l-Bâtiniyye fi'l-Âlemi'l-İslâmi*. Amman: Mektebetül Aksa, 2.baskı., 1986.
- Hinduizm”. *Temel İslam Ansiklopedisi* (3.baskı). C. 3. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut, 1956.
- İzmirli, İsmail Hakkı. “Dürzi Mezhebi”. *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* I/3 (1926), 177-234.
- İzmirli, İsmail Hakkı. “Dürzi Mezhebi”. *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 1/2 (1926), 36-99.
- Karaman, Fikret. “Tenasüh ve Reenkarnasyon Üzerine Bir Değerlendirme”. *İ.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/8 (Bahar 2017).
- Kâşânî, Abdürrezzak. *Tasavvuf Sözlüğü*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz yayıncılık, 2004.
- Kemikli, Bilal. “Tasavvuf Edebiyatında Hulûl ve İttihâda Dair Bir Risâle: "Risâle-i Redd-i Hulûl ve İttihâd ""”. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*.
- Korkmaz, Sıddık. “İbn Sebe Rivayetinin Târih ve Mâkâlât Türü Eserlere Yansıması”. *Dini Araştırmalar Dergisi* 10/29 (2007), 129-144.
- Korkmaz, Sıddık. *Tarihin Tahriî İbn Sebe Meselesi*. Ankara: Araştırma yayınları, 2005.
- Korlaelçi, Murtaza. “Panteizm Vahdet-i Vücut Mudur?” *Felsefe Dünyası* 3 (1992).
- Kummi, Ebû'l-Halef Sâd b. Abdillâh el-Eş'arî, /en-Nevbahtî Ebû Muhammed el-Hasan b. Musa. *Şii Fırkalar (Kitabü'l-Makâlât ve'l Fırak ve Fırak'uş-Şia)*. çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek. Ankara: Ankara okulu yayınları, 2004.

Kur'an'ı Kerim Meâli. çev. Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 18.Baskı., 2015.

Kurt, Hasan. “Şîa’da Hulûl Anlayışının Etkileri”. *HÜİFD*, 10/20, Çorum/5-28 (2011).

Kutlutürk, Cemil. “Hinduizm’e Göre Tanrı Vişnu’nun Yeryüzünde Bedenlenmesinin (Avatara/Hulûl) Temel Nedenleri”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 55/1 (2015).

Kutlutürk, Cemil. *Upanishadlar’ın Hint Kutsal Metinleri Arasındaki Yeri ve Önemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Malâtî, Ebu’l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman. *et-Tenbih ve’r-Red alâ Ehli’l-Ehvâ ve’l-Bid’a*. Beyrut: Mektebetü’l-Maarif, 1968.

Marulcu, Hasan Tevfik. “İbn Teymiyye’nin Vahdet-i Vücûd, Hulûl ve İttihâd Yaklaşımlarına Kelâm Açısından Bir Değerlendirme”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (Şubat 2008).

Massignon, Louis. “Nusayriler”. IX/365-370. İstanbul: İA (MEB), 1964.

Meşkûr, Muhammed Cevad. *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*. çev. Mehmet Mahfuz Söylemez, Mehmet Ümit, Cemil Hakyemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.

Nasreddin, Eskiocak. *Yaratıcının Azameti ve Kur’an’daki Reankarnasyon*. İstanbul: Can Yayınları, Genişletilmemiş 2.baskı., 1998.

Neccâr, Abdullah en-. *Mezhebi’-d-Durûz ve’t-Tevhid*. Kahire: Darül Maarif, 1965.

Oksar, Yusuf. “Bir Hurafe Olarak Hulûl Kavramı”. *Marifetname* 8/1 (2021).

Onat, Hasan vd (ed.). *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 6.Baskı., 2017.

Önal, Recep. “İbn Hazm Teolojisinde Teşbîh ve Tecsîm İnancı: Müşebbihe ve Mücessime’ye Yönelik Teolojik Eleştiriler”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (2018).

Öz, Mustafa. “Gâliyye”. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 13/333-337. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 6.Baskı, 2021.

Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze Şîilik ve Kolları*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2011.

Öz, Mustafa. *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.

Resâilü’l-Hikme. Lübnan: Dâr liecli’l-Marife, Yedinci., 1986.

- Sâmerrâî, Abdullah Sellûm es-. *el-Ğulûv ve'l-firaku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâirati'l İslâmiyye*. Bağdat: Dâru'l-Arabiyye, 3.Baskı., 1988.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*. İstanbul: Rağbet yayınları, 2015.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Tecellî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40/243-245. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Şehristânî, Ebu'l Feth Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera yayıncılık, 2011.
- Şenzybek, Aytekin. "Ebu'l-Hattab el-Esedi ve Hattabiyye Fırkası". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 15/1 (Nisan 2015).
- Şenzybek, Aytekin. *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*. Bursa: Emin Yayınları, 2.Basım., 2012.
- Şenzybek, Aytekin. *Dürzîlik, Doğuşu ve Temel Prensipleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001. Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Tanrıverdi, Hasan. "Vahdet-i Vücûd-Panteizm Karşılaştırması". *Dini Araştırmalar Dergisi* 14/40 (2012).
- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmine Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2016.
- Tucker, William. "'Beyan b. Sem'an ve Beyaniyye: Emevi Irak'ının Şii Aşırıları", (çev. Yusuf Benli)". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* III/No:1 (2003).
- Turan, Ahmet. "'Kitâbü'l-Mecmu'u'nun Tercümesi'". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (1996).
- Uluçay, Ömer. *Arap Alevîliği: Nusayrîlik*. Adana: Gözde Yayınları, 3.baskı., 2010.
- Uluçay, Ömer. *Nusayrîlik: İnanç Esasları-Tenasüh*. Gözde Yayınları, 2.baskı., 2011.
- Uludağ, Süleyman. "Hallâc-ı Mansûr". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 15./377-381. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı yayınevi, 2001.
- Üzüm, İlyas. "Mücessime". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31./448-449. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Yaron, Friedman. *The Nusayrî- 'Alawîs: An Introduction to the Religion, History and Identity of the Leading Minority in Syria*. Leiden: Boston, Brill, 2010.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Gulûv". 14./192. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

- Yavuz, Yusuf Şevki. “Hulûl”. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 18./341-344. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Teşbih”. *TDV Temel İslam Ansiklopedisi*. 40/558-560. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Yayla, Kasım. *Kur’ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli*. İstanbul: Merve Yayınları, Zafer Matbaası., 2002.
- Yeşilyurt, Temel. *Çağdaş İnanç Problemleri*. Ankara: DİB Yayınları, 6.Baskı., 2020.
- Yitik, Ali İhsan. “Bîrûnî’nin Kaleminden Hinduizm”. *Milel ve Nihal* 10/3 (17 Aralık 2014).
- Yitik, Ali İhsan. “Tenâsüh”. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 40/441-443. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Yitik, Ali İhsan. “Tenâsüh”. *Temel İslam Ansiklopedisi* (3.baskı). 8/92-95. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Yüceer, İsa. *İtikâdî Mezhepler Tarihi*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Matbaası, I. Baskı., 1995.